

प्रायश्चित्त शास्त्रम्
भाषाशिक्षण

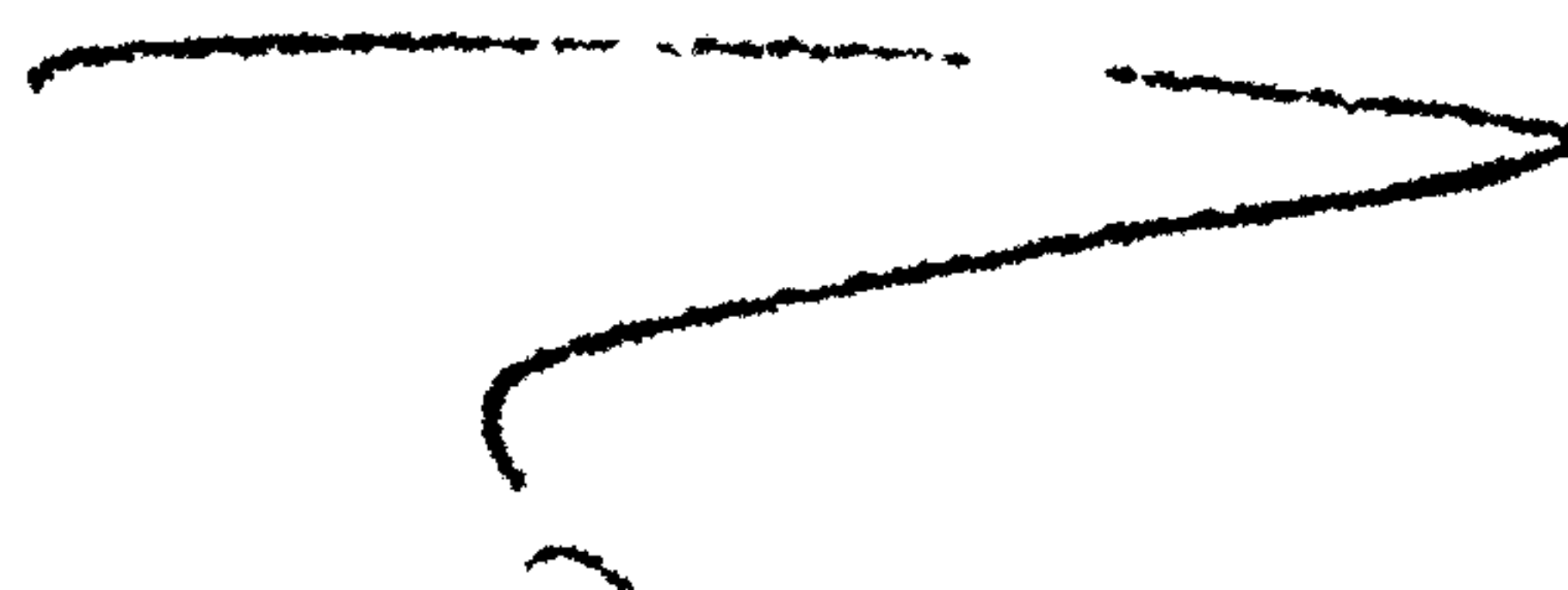
1600 114

विजयवा

Robert F. Schoen

Tyotsna

Shodher

જુઓ નરેન્દ્રા ૨૧૦૬

પ્રાથમિક શાળા માં
ભાષા શિક્ષણ

ગિજુભાઈ

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર
ભાવનગર

જુલાઈ : ૧૯૩૧

દસ આના

: પ્રકાશક :
ગોપાળરાવ ગજનન વિદ્યાસ
શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર
ભાવનગર

પહેલી વાર
૧૦ મી જુલાઈ ૧૯૩૧
૧૧૫૦ પ્રતો

: મુદ્રણસ્થાન :
શ્રીસરસ્વતી છાપખાતું : અશ્રુજ બિલ્ડીંગ
ભાવનગર

અનુક્રમ

—•••••

પ્રથમ ખંડ : વાચન શિક્ષણ	૩
૧ મૂળાક્ષરોનું શિક્ષણ	૪
૨ ચલ મૂળાક્ષરો	૧૨
૩ બારાખડીનું શિક્ષણ	૧૫
૪ ચિઠ્ઠીવાચન	૧૭
૫ શબ્દપોથી	૨૫
૬ બેડાક્ષરોનું શિક્ષણ	૩૦
૭ આઠશી વાચન	૩૬
૮ શાળામાં વાચન	૪૩
૯ મૂકવાચન	૫૦
૧૦ સુખવાચન	૫૩
૧૧ ઇતર વાચન	૫૬

દ્વિતીય ખાંડ : લેખન શિક્ષણ ૬૧

૧ લીંટા	૬૨
૨ શ્રુતલેખન	૬૬
૩ નોટણીનું શિક્ષણ	૬૯
૪ શબ્દો છૂટા પાડવા	૭૫
૫ સારા અક્ષરો	૮૩
૬ પત્રલેખન	૮૮
૭ નિબંધલેખન	૯૫

તૃતીય ખાંડ : કવિતાશિક્ષણ ૧૧૧

૧ કવિતાશિક્ષણ	૧૧૨
૨ કવિતા કેવી શીખવવી	૧૨૮

ચતુર્થ ખાંડ : વ્યાકરણ ૧૪૯

૧ વ્યાકરણ... ..	૧૫૦
-----------------	-----

પ્રસ્તાવના

વાતાવરણમાં નજર નાખતાં જણાય છે કે ચારે કોર કેળવણીનાં પગરણ મંડાઈ ચૂક્યાં છે. જૂની કેળવણીના સાડા અગિયાર વાગી ચૂક્યા છે; ધીમે ધીમે ખાર પણ વાગશે. નવી કેળવણીનું મકાન પાયાથી માંડીને ચણવાની જરૂર જણાય છે. આ મકાનના ચણ-તરમાં થોડીએક નવી દિશા સ્વચ્છનારાં પુસ્તકો પણ લેઈએ.

આ પુસ્તક એવો એક પ્રયાસ છે. ‘નવી પ્રાથ-મિક શાળા’ના આખા સ્વરૂપનું આ એક અંગ છે. નવા શિક્ષકો આને આવકાર આપશે એમ આશા રાખું છું. તેઓ આ પુસ્તકમાંના વિચારોને અંગત અનુભવે ચડાવે અને જે ખાત્રી થાય કે તે તેમને મદદ રૂપ છે તે તેને ફેલાવે.

હજી સુધારાને ઘણો અવકાશ છે. વાચકોના અને પ્રયોગ કરનારાઓના અનુભવોને આદરથી સ્વી-કારીને હું મારા કામમાં આગળ વધવા ઇચ્છા રાખું છું.

મારા આ કામમાં પ્રાથમિક શાળાનાં સૌ શિક્ષક ભાઈબહેનોની મદદ યાચું છું.

ગિજુભાઈ

પ્રાથમિક શાળામાં

ભાષાસિદ્ધાંત

પ્રથમ ખંડ

—૦૦૪૨૬૦૦—

વાચન શિક્ષણ

: ૧ :

મૂળાક્ષરોનું શિક્ષણ

મૂળાક્ષરો શીખવવાની ધણી રીતો છે. રેતીયાઃ અક્ષરોની મદદથી શીખવવાની રીત પ્રાથમિક શાળામાં વાપરી જોવા જેવી છે. મૂળ એ રીત મોન્ટીસોરી પદ્ધતિથી શીખતાં બાળકો માટે છે; એટલે કે જે બાળકોનો ઇન્દ્રિયવિકાસ ખરાબ થયો છે તેમને આ રીતે અક્ષર શીખવાનું સહેલું અને સ્વાભાવિક લાગે છે. છતાં એનો પ્રાથમિક શાળામાં ઉપયોગ કરી શકીએ. એનાથી ધણા લાભો થાય છે. અત્યારે જે રીતોથી અક્ષર શીખવાય છે તેમાં એકલી આંખની જ મદદ લેવામાં આવે છે. આથી આંખને નાની ઉંમરે વધારે પડતો ધસારો ખસવો પડે છે. આંખથી જ અક્ષરો શીખવાતા હોવાથી એકલી આંખની સ્મૃતિને જ કામ કરવું પડે છે. વળી તેથી અક્ષરો યાદ રહી જાય છે, પરંતુ હાથથી કાઢવાનું આવડતું નથી. તે માટે તો હાથને તૈયાર

કરવો જોઈએ. પરિણામે અક્ષરો ખરાબ આવે છે. બાળક વાંચતાં વહેલું શીખે છે ને લખતાં મોડું શીખે છે. વાંચવાનો રસ વધારે પડતો વધી જાય તો લખવાનું આગસુ પણ બને છે. પાછળથી અક્ષર સારા કરવા માટે કિત્તાનો, કૌપી બુકનો વગેરેનો ઉપયોગ કરવો પડે છે ને તેમાં સારો એવો ખર્ચ પણ કરવો પડે છે. વાંચવું વહેલું અને લખવું પાછળથી એમ બને છે તેથી લેખન વાચનનો સંબંધ તૂટી જાય છે, ને એ બાબતો જુદી જુદી સમજાય છે. વળી આંખથી શીખવવા માટે જે જાતના મૂળાક્ષરો કે ચિત્રપોથીઓ તૈયાર કરી છે તે રસિક થાય ને શિક્ષણ ત્વરિત બને એ હેતુથી અક્ષરો રંગબેરંગી બનાવેલા હોય છે. અક્ષરની સાથે ચિત્રો પણ જોડેલાં હોય છે. આથી અક્ષરશિક્ષણમાં એકાગ્રતા થવાને બદલે વ્યગ્રતા આવે છે. પાછળથી વાંચતી વખતે બાળક વિચિત્ર રીતે વાંચે છે; જેમ કે ‘ખરફ’ વાંચતાં બાળક બોલે છે: “ખકરીનો ખ” “રથનો ર” ને “ફળનો ફ” ખરફ.” આમ થવાથી બાળકનું ધ્યાન અર્થ ઉપર ન જતાં ઉચ્ચાર ઉપર જાય છે. આગળ જતાં તેને અર્થ વિનાનું વાંચવાની ટેવ ચડે છે. ઉપલા ધોરણમાં સમજુતીનું શિક્ષણ

આપવાની જરૂરીઆતનું મૂળ અહીં છે. આમ અત્યારે ચાલતી રીતો સામે ઘણા વાંધા બતાવી શકીએ. પણ તે છોડી દઇએ.

આપણે હવે રેતીયા અક્ષરોથી થતા લાભો વિચારીએ. રેતીયા અક્ષરોની પીઠે માત્ર ઘોળો કાગળ ચોડેલો હોય છે. તેની આસપાસ શણુગાર કે ચિત્ર નથી હોતું તેથી બાળકનું ધ્યાન અક્ષર ઉપર જ સ્થિર થાય છે. આ અક્ષરો આંખ અને સ્પર્શની મદદથી શીખવાના હોવાથી એક તરફથી આંખ તેના આકારને ધારણ કરે છે, બીજી તરફથી તે જ આકારને સ્પર્શ ગ્રહણ કરે છે; આમ એ રીતે આકારની છાપ મગજમાં પડતાં તે ત્વરિત અને દૃઢ પડે છે. લખવામાં આંખ અને હાથનો સહકાર હરહમેશ જરૂરનો છે; તે જ સહકારની ક્રિયા અહીં પ્રથમથી જ એક આવશ્યક ટેવ રૂપે થાય છે. બાળક અક્ષર ઘૂંટે છે તેમાં આ સહકારી ક્રિયા રહેલી છે. ઘૂંટવાથી અક્ષરનો વળાંકો બાળકના હાથમાં સહેજે આવી જાય છે. પછીથી જેવો વળાંકો હાથમાં બેઠો હોય તેવો કાઢવો મહેલો પડે છે ને તેથી અક્ષરો સારા થાય છે. કારણ કે બાળક પાસે રેતીયા સુંદર અક્ષરનો ચોક્કસ આદર્શ છે. આમ આંખ અને હાથનો

સહકાર થતાં અક્ષર જલદી ધારણ થાય છે તે તેનો આકાર સારો આવડે છે. અક્ષર શીખવતી વખતે જ નીચે જણાવ્યું છે તેમ અક્ષરનું નામ આપવાનું હોય છે. જે વખતે અક્ષરના આકારનો આંખ અને સ્પર્શને અનુભવ થાય છે તે જ વખતે અક્ષરનું નામ આપવાથી નામસંજ્ઞા યાદ રાખવાનું સહેલું બને છે. આકારના અનુભવને નામસંજ્ઞા સાથે વખતસર જોડવાથી ‘બકરીનો બ’ એમ શીખવવાની કડાકુટમાંથી બચી જવાય છે. વળી આ રીતે અક્ષરો શીખવવામાં એક બીજો લાભ છે. સેતુબંધિનાં ત્રણ પદે શીખવવાની રીત માનસ-શાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને છે. પ્રથમ વસ્તુનો પરિચય તે નામસંજ્ઞા સાથે સંબંધ, પછી નામસંજ્ઞાની સ્મૃતિથી વસ્તુનિર્દર્શન તે છેવટે વસ્તુ-દર્શનથી નામસંજ્ઞા. જ્ઞાન લેવાની આ સ્વાભાવિક અને સરળ રીત છે. આથી અક્ષરોને યાદ રાખવા સહેલા પડે છે એ તો ઠીક, પણ જ્ઞાન લેવાની સ્વાભાવિક ક્રિયા કરવાની શરૂઆત થાય છે તે ટેવ પડે છે. આ પાછળનો લાભ વધારે કિંમતી છે. આમાંથી અનુભવ થતાં જ તેનું નામ શોધવું એવો સ્વભાવ બાળકમાં હોયો થાય છે. વળી આમાં એકી સાથે બે અક્ષરો શીખવવાનો હોય છે.

આ અક્ષરો એક બીજાથી આકારમાં જુદા હોવા
 જોઈએ. સ્મૃતિના સિદ્ધાંત ઉપર આ રચના છે.
 આપણને વસ્તુના સામ્ય અથવા વિરોધને લીધે
 વસ્તુઓ યાદ રહે છે. એકલો એક અક્ષર યાદ
 રાખવા કરતાં બે અક્ષરો એક બીજાના સામ્યના
 કે વિરોધના સંબંધથી યાદ રાખવા સહેલા પડ-
 વાના. આથી સ્મૃતિને કામ કરવાની શક્તિ કેળ-
 વાય છે. આ પણ એક કાયદો જ છે. વળી આ
 જાતના અક્ષરોથી સ્મૃતો પણ રમી શકાય છે. દાખલા
 તરીકે શિક્ષક પાટિયા પર ‘ક’ લખે કે એવો
 ‘ક’ બતાવે ને બીજો ‘ક’ શોધાવે. અથવા બાળકો
 આંખે પાટા બાંધી આંગળા ફેરવી અક્ષરો
 શોધી કાઢે. વળી આ જાતના અક્ષરો હાથે
 બનાવી લેવાય છે ને એક ‘સેટ’ લાંબો વખત
 ચાલે છે. શાળામાં એક સેટ વસાવવાથી બાળ-
 કોને ચિત્રપોથીઓ કે બાળપોથીઓના ખર્ચમાંથી
 બચાવી શકાશે. આગળ જતાં બાળપોથી વિના
 કેમ ચલાવી શકાય તે વિષે લખીશું. મોન્ટીસેરી
 શાળામાં આ અક્ષરોને વ્યક્તિગત શીખવાય છે.
 પ્રાથમિક શાળામાં કદાચ વ્યક્તિગત શીખવવું
 આકર્ષ પડે. કુશળ શિક્ષક વ્યક્તિગત શીખવવાની
 રીત કાઢી શકે. પણ વ્યક્તિને બદલે સમૂહગત

શીખવવું જરૂરનું લાગે તો તેમ પણ કરી શકાશે. અક્ષરોને શીખવવાની રીત તો એની એ જ રહે. પણ એકને બતાવે ત્યારે બધા ધ્યાન રાખે અને બધાનો વારો એક પછી એક ઘૂંટવાનો અને નામ બોલવાનો આવે. અક્ષર શીખવવાની બીજી રમતો પણ કાઢી શકાય. જે જે અક્ષરોની જોડી બનાવી દરેક જોડીને એક એક કાથળામાં મૂકવી. આ રીતે ૨૦ જોડી થાય તો ૪૦ ના વર્ગમાં મૂળાક્ષરોના જે સેટ જોઈએ. દરેક કાથળામાં જે અક્ષરોની જોડી મૂકી હોય તે અક્ષરોને કાથળા ઉપર બરાબર તેવડા કાઢીને જ લખવા. પછી દરેક બાળકને એક એક કાથળાં લઈ તેમાંના અક્ષરો ઘૂંટવાનું અને તેનાં નામો પૂછી જવાનું કહેવું. એકી સાથે આખો વર્ગ ઘૂંટવાના અને નામ શીખવાના કામમાં લાગી જશે. શિક્ષક ઉપર મોટો દરોડો પડશે પરંતુ આખાં વર્ગમાં મધ-પૂડાનો ઉદ્યોગ દેખાશે. વ્યક્તિગત કામ ચાલશે. જ્યારે એક કાથળાના અક્ષરો એક બાળક શીખી લે ત્યારે તે બીજા સાથે પોતાની કાથળા બદલી લે. આવી રીતે બધી કાથળાઓના અક્ષરો બધાં બાળકો શીખી જશે. બાળકો એકબીજાને અક્ષરોનાં નામ પૂછી લે કે એકબીજાને અક્ષરો

શીખવે તેવી છૂટ પણ આપવી. જેને જે અક્ષરે આવડી ગયા હશે તેને તે અક્ષરો ખીજાને શીખવવાનું ગમશે. દરેક બાળકને એક પૂંઠું આપવું. તેમાં તે પોતાને આવડી ગયેલા અક્ષરો નોંધે. એથી કુલ કેટલા અક્ષરો આવડ્યા તેનું તેને પોતાને જ્ઞાન રહે. અક્ષરોનો એકાદ સેટ વધારે રાખ્યો. હોય તો તેમાંથી ગમે તે અક્ષરને કેાઈ પણ બાળક સહેલથી લઈને ઘૂંટી શકે. અક્ષરોનું સાહિત્ય કાયમની વસ્તુ છે તે ભૂલવું નહિ. આમ કરવાથી ઘડીકમાં બધે અક્ષરો આખા વર્ગને આવડી જશે. આમ છતાં અક્ષરો વર્ગમાં છૂટા મૂકી શકાય. શિક્ષકની હાજરી નીચે વિદ્યાર્થીઓ તે ઘૂંટયા કરે ને નામ પૂછતા જાય. જે અક્ષર આવડે તેને પાટીમાં લખતા જાય. ટૂંકમાં કેવી રીતે મુદ્રા સાચવીને અક્ષરો શીખવે જવા તેમાં વર્ગશિક્ષકની ચતુરાઈ ઉપર આધાર રહે છે. ચતુર શિક્ષક ઘણી યુક્તિઓ બોળી કાઢે છે.

હવે શીખવવાની રીત લઈએ. હાથ ધોવ-રાવ્યા પછી અક્ષરો શીખવવાનો રિવાજ પડે તો સારું; કેમ કે આપણાં બાળકો ગંદાં છે એટલે તેમનું ધ્યાન સ્વચ્છતા તરફ જાય એ એક લાભ, ને હાથ એકબા હોય તો સ્પર્શનું કામ સારું થાય. પછી

એ અક્ષરો આપી વારાફરતી તેના ઉપર તજની અને મધ્યમા આંગળી સાથે ફેરવાવવી. તે જ વખતે અક્ષરત્તુ નામ અનુક્રમે આપવું. જેમ કે ‘ક’ અને ‘ખ’ શીખવવો છે. ‘ક’ આપી ‘ક’ ઉપર આંગળી ઘૂંટાવવી તે ‘ક’ નો ઉચ્ચાર કરવો. એ એ ઘૂંટાઈ રહે પછી ‘ખ’ આપી ઉપર પ્રમાણે કરવું. પછી બાળકને પૂછવું: “ખ બતાવો, ક બતાવો.” એ બાળકને આવડે તો પૂછવું: “આતું નામ શું? આતું નામ શું?” જે બાળકને નામ આપતાં આવડે તો અક્ષરો આવડ્યા છે એમ સમજવું. નહિતર ફરી વાર લેવા. બાળકની મરજી વિરુદ્ધ કામ ન લેવું; તેનો રાજીપો સાચવવો.

જેમ જેમ બાળક શીખતું જાય તેમ તેમ તેને તેની પાટીમાં ખીલીથી અક્ષરો માંડી દેવા. બાળકની મરજી હોય તો પેનથી તે ભલે ઘૂંટે. પરંતુ ઘૂંટવાની ટેવ મૂળ અક્ષરો ઉપર પડે તો જ ફીક.

શીખેલા અક્ષરોત્તુ રોજ પુનરાવર્તન કરવું. બનતાં સુધી રોજ ને રોજ આ પાઠ લેવો. આ જાતના અક્ષર દાખલ કર્યા પછી અક્ષરોની મોપાટ ન લેવરાવવી. બીજી જાતના જાતજાતના અક્ષરોને પણ છોડી દેવા.

: ૨ :

ચલ મૂળાક્ષરો

શરૂઆતથી જ સમજણ પૂર્વકનું વાચન શીખવવા માટે અને લેખનની આડકતરી તૈયારી કરાવવા માટે ચલ મૂળાક્ષરોનું સાધન વાપરવાં જોઈશે.

મૂળાક્ષરોને કાડબોડમાંથી કાપી કાઢવા. આ અક્ષરો રેતીયા કાગળના કાળા અક્ષરો જેવડા હોય તો વધારે સારું. કંઈ નહિ તો બે ઇંચથી વધારે લંબાઈના અક્ષરો તો જોઈએ જ.

વ્યંજનો ગુલાબી રંગના અને સ્વરસંજ્ઞાઓ [૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬] ભૂરા રંગની જોઈએ.

સ્વર અને વ્યંજનો રાખવા માટે એક ખાનાં ખાનાંવાળા પેટી બનાવવી. દરેક ખાનાંની પીઠે અને બાજુએ અક્ષરનું નામ લખવું કે જેથી પેટીમાંથી અક્ષરો લેવા મૂકવાનું કામ સહેલું બને. પેટી સ્વચ્છ અને સુંદર હોય.

બાળકને થોડાંએક વ્યંજનો આવડે એટલે શુરત જ તેને આ કામનો પરિચય આપવો. શિક્ષકે બાળકને આવડતા બે અક્ષરો પસંદ કરવા.

તે એવા હોવા નોંધએ કે જેનો શબ્દ કરતાં તે અર્થવાળો બને. હાખલા તરીકે શિક્ષકે પ અને ગ અક્ષરો પસંદ કરવા. પછી તેણે બાળકને અનુક્રમે પ અને ગ પેટીમાંથી લાવવાનું કહેવું. બાળક પ ગ લાવે એટલે તેને બાળકની જ પાસે અનુક્રમે જાજમ, ભોંય કે. ટેબલ પર ગોઠવાવવા. પછી બાળકને કહેવું: “વાંચો નોંધએ, શું લખ્યું?” ‘વાંચો’ અને ‘લખ્યું’ એ શબ્દપ્રયોગો જાણી નોંધને કરવા. બાળકને વાચન લેખનનો ખરો અર્થ અહીં સમજાવવાનો હેતુ છે. બાળક પ્રથમ ધીમેથી પ.....ગ..... એમ વાંચશે. તે સમજણ વિના વાંચતું દેખાશે. શિક્ષક તેને કહે: “જરા ઉતાવળથી વાંચો.” બાળક ઉતાવળથી વાંચશે પ... ગ... એચાર વાર ઉતાવળથી વંચાવતાં બાળક આખરે ‘પગ’ એમ વાંચશે ને તે જ વખતે તેના મનમાં પગ શબ્દનો અર્થ સ્પુરશે—કારણ કે તે ‘પગ’ ઉચ્ચાર જાણે છે; તેનો અર્થ પણ જાણે છે. પ અને ગ વ્યંજનોને સાથે ગોઠવી તેમાંથી ‘પગ’ ઉચ્ચારવાની ક્રિયા સાથે જૂનો અનુભવ નોંડાઈ જતાં વાચન અર્થવાળું બને છે. અહીંથી સમજણ પૂર્વકનું વાચન શરૂ થાય છે. એક વાર સમજણ પૂર્વકનું વાંચવાનું.

ધ્યાનમાં આવ્યું અને તેનો આનંદ લીધો, પછીથી બાળક સમજ્યા વિના કશું વાંચશે જ નહિ. જ્યાં જ્યાં સમજણથી વાંચવાનો આનંદ શોધવાની એક પ્રિય પ્રવૃત્તિ થઈ પડશે.

બાળક નવા નવા શબ્દો બનાવવા માંડશે. પ્રથમ તેના ઉચ્ચારો મનમાં બોલશે. તેમાં કંયા અક્ષરો છે તે શોધશે. પછી બાળક તે અક્ષરોને પેટીનાં ખાનામાંથી ઉપાડીને ગોઠવશે ને છેવટે વાંચીને ખાત્રી કરશે કે પોતે જે લખવા 'ધાર્યું' હતું તે લખાયું છે કે કેમ ? ભૂલ પડશે તો તે પોતે જ સુધારી લેશે, કારણ કે તે સુધાર્યા વિના બરાબર વાંચાશે નહિ. અક્ષરો ગોઠવવામાં આડકતરી રીતે લેખનનું કામ ચાલે છે. પોતે ગોઠવેલ શબ્દ જ્યારે બાળક વાંચે છે ત્યારે તે લેખન અને વાચનનો સંબંધ જોડે છે.

આ રમત બાળકોને પ્રિય છે. તેઓ એકલાં અથવા સાથે મળીને કેટલાયે શબ્દો ને પછીથી વાક્યો ગોઠવે છે. આમાં કેટલુંયે લેખન અને વાચન આવી જાય છે. બાળકોને બરાબર પણ નથી પડતી કે તેઓ એક રીતે વાંચે છે ને લખે છે. આ રમતના પરિચયથી બાળકો વિના અમે પોથીઓ વાંચવાનું અને લખવાનું બળ મેળવી લે છે.

બાળક એકાએક પોથી લેશે ને વાંચશે. તેના હાથમાં પાટી પેન કે કાગળ પેન્સિલ આવશે ને તે લખશે.

: ૩ :

બારાખડીનું શિક્ષણ

બારાખડીમાં શીખવવા જેવું કાનો, હ્રસ્વ ઈ, દીર્ઘ ઈ, અજ્ઞ, વરહુ, માત્રા, બે માત્રા, એક માત્રા કાનો, બે માત્રા કાનો છે. આમાં શરૂઆતમાં કાનો, દીર્ઘ ઈ, વરહુ, એક માત્રા, એક માત્રા કાનો લેવાનાં છે. શરૂઆતના વખતમાં બે માત્રા કાનો આવતા નથી, તેમ દીર્ઘમાંથી હ્રસ્વ કે હ્રસ્વમાંથી દીર્ઘ બાળકે સમજી લે છે, તેથી તેનું ખાસ શિક્ષણ આપવાની જરૂર નથી. સાધનમાં ગુલાબી રંગના ચલ મૂળાક્ષરો અને ભૂરા રંગનો કાનો, દીર્ઘ ઈ, વરહુ, એક માત્રા, એટલાં વાનાં જોઈએ.

બાળકને બારાખડીનું જ્ઞાન આ પ્રમાણે આપવું. ચલ મૂળાક્ષરોમાંથી એકાદ વ્યંજન લઈ બાળકને પૂછવું: “આ શું છે?” તે કહેશે: “બ.” અથવા બાળકને કહેવું: “બ લાવો.” બ લાવે એટલે તે ટેબલ ઉપર મૂકવો. બાળક પાસે જે અક્ષરો મંગાવીએ તે તેને આવડતા હોવા જોઈએ. બધા

અક્ષરો આવડી ગયા પછી બારાખડી શીખવવી એવું રાખવાની જરૂર નથી. થોડા ઘણા અક્ષરો આવડે એટલે બારાખડી શીખવવી જોઈ કરીને બાળકનું વાચનકામ શરૂ થાય તે વાચન સમજાવતો રસ ઉમેરાય.

બાળક બે લાવે પછી બની પાસે કાનો મૂકી આપણે ઉચ્ચાર કરવો બા. બાળકને કહેવું: “વાંચો, બા.” પછી પ કે ચ મંગાવી ઉપર પ્રમાણે કરી બાળકને વાંચવા કહેવું: “વાંચો ચા.” આ પછી થોડી વાર બાળકને બા ઉપર આંગળી મૂકી કહેવું બા; પછી ચા ઉપર આંગળી મૂકી કહેવું ચા. એમ લાગે કે બાળકે બા ને ચા સમજી લીધા છે, ત્યારે તેને કહેવું: “બા બતાવો.” બાળક બતાવી શકે તો તેને પૂછવું: “આ કયો? આ કયો?” અહીં અક્ષરશિક્ષણમાં છે તેમ સેગુધનતાં ત્રણ પદો છે. અક્ષરશિક્ષણમાં બીજી જે સૂચનાઓ છે તે અહીં પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. બા ને ચા આવડ્યા પછી બંને કાનાઓ રહેવા દઈ એક કાના પહેલાં કે મંગાવી મૂકવો, બીજા આગળ હે મંગાવી મૂકવો. કા ને આંગળી અડાડી બોલવું ‘કા’ અને હા ને આંગળી અડાડીને બોલવું ‘હા.’ બાળક સમજી લે પછી

પાછાં સેગુઈનનાં બે પદ પૂરાં કરવાં; જેમ કે હા. બતાવો, કા બતાવો. આ શું ? આ શું ?

આવી રીતે પાંચ દશ અક્ષરો પરત્વે કયાં પછી બાળકને કાનાતું રહસ્ય સમજાઇ જશે. કાના પછી ઉપરની રીતે દીર્ઘ ઇ લેવી. વગેરે.

કેટલીક વાર એવું બને છે કે બાળક કા. ને ક વાંચવામાં તકાવત કરતું નથી; એટલે કે કાનો વાંચે છે પણ કાનો લઇ લઇએ છીએ ત્યારે પણ કા વાંચે છે. આવાં બાળકો માટે પહેલાંક મૂકી તેને કહેવું: “આ શું ?” તે કહે. “ક.” પછી તેની પાસે કાનો મૂકી આપણે પૂછવું: “આ શું ?” બાળક કહે: “કા.” આમ બે ચાર વખત કરવાથી કે અને કા વચ્ચેનો ભેદ બાળક સમજી લેશે.

: ૪ :

ચિહ્નીવાચન

કક્કા બારાખડીના જ્ઞાન પછી બાળક શબ્દ-વાચન તરફ જાય છે. સમજણ પૂર્વકના વાચનની શરૂઆત અહીંથી જ થવી જોઇએ. બાળક જે વાંચે તે સમજીને જ વાંચે એવી ટેવ તેનામાં અત્યારથી પડે તો પાછળથી તેને સમજીતીનું

શિક્ષણુ આપવાની માથાકુટ કરવી ને પડે. આ માટે ત્રિઘીવાચન દાખલ કરવા જેવું છે.

શબ્દ વાંચતાં આવડતું હોય તેવા બાળકને આપણે કહીએ: “હું જે વસ્તુનું નામ લખું તે તમે બતાવો અથવા લાવો.”

આપણે પાટીમાં કે પાટિયા ઉપર પરિચિત શબ્દો લખીએ: પગ, શુભ, મગ, ખડ, વગેરે. પછી બાળક તે વાંચે. વાંચીને તે પગ, શુભ બતાવશે અને મગ, ખડ લાવશે. અહીં પોતે જે વાંચે છે તે બધાનો કંઈક અર્થ થાય છે એવી સમજણ સેનામાં જાગશે.

આપણે શરૂઆતમાં પદાર્થનાં નામવાચક શબ્દો લખીએ. બાળકો શબ્દો વાંચતાં જશે તે પદાર્થો લાવતાં જશે. ઘડીકમાં આપણી સામે પદાર્થોનો ઢગલો થઈ જશે. વાંચ્યા પ્રમાણે જાતજાતના પદાર્થો લાવવાનું બાળકોને ગમશે. આમાં તેમને આવવા જવાનું, લાવવા મૂકવાનું એટલે કે શરીરનો વ્યાયામ મળશે તેથી તેમનામાં રમતની રૂઝિતિ આવશે. તેઓ આને એક રમત જ ગણશે અને વારંવાર રમવા માગશે.

ઝટઝટ લાવી શકાય તેવા પદાર્થોનાં નામોની.

સારી એવી યાદી શિક્ષકે અગાઉથી પોતાની પાસે રાખવી. એકી સાથે ઘણાં છોકરાંને આ રમત રમાડવી હોય તો રમાડનાર શિક્ષક કાળા પાટિયા ઉપર એક પછી એક શબ્દ લખતો જાય અને હારખંધ ખેઠેલાં બાળકો અનુક્રમે શબ્દવાચન અને તદનુસાર ક્રિયા કરતાં જાય.

વિદ્યાર્થીઓ અંદર અંદર પણ આ રમત રમી શકે. એક વિદ્યાર્થી પાટિયા ઉપર કે પાટી ઉપર શબ્દો લખે અને બીજો તે પ્રમાણે પદાર્થો લાવે. બન્ને ત્રણ ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ ભેગા થઈને પણ આ રમત રમી શકે. વ્યક્તિગત બાળકને ચિઠ્ઠીઓ લખી આપીને પણ આ રમત ચલાવી શકાશે.

જ્યારે વર્ગમાં આ રીતે શબ્દવાચનની રમત ચાલતી હશે ત્યારે બાળકો પાટિયા ઉપર લખેલા શબ્દો આતુરતાથી વાંચતાં, તેનો અર્થ મનમાં વિચારતાં, તે મનમાં અર્થ સ્ફૂરતાં ચીજની શોધ માટે ફરતાં જોવામાં આવશે. જ્ઞાનના વિકાસ સાથે ક્રિયાતુલ્ય કામ ચાલતું હોવાથી આખો વર્ગ એકાદ આનંદી મધપૂડાનો દેખાવ આપશે. સૌ પોતાના કામમાં મચેલાં હોવાથી વસ્તુઓ લાવવા લાઈ જવામાં જે એક જાતની અનિવાર્ય ગડબડ ચાલશે

તે, તેમ જ ક્રિયા માટે જે હલન ચલન થતું હશે. તે સિવાયની બીજી જાતની અવ્યવસ્થા જણાશે નહિ. એક રીતે ખરી વ્યવસ્થા જ આ કહેવાય.

બાળક ખરેખર સમજણપૂર્વક વાંચે છે કે નહિ તેની પરીક્ષા આપોઆપ જ થઈ રહેશે. કારણ કે જે બાળક વાંચી શકતું નહિ હોય તે પદાર્થ લાવી શકશે નહિ કે ક્રિયા કરી શકશે નહિ. આમાં બાળકોને રમતનો આનંદ આવતો હોવાથી વાંચ્યાનો થાક લાગ્યા વિના તેઓ ઘણું વાંચી નાખશે, અને ચિઠ્ઠીવાચનનું યુષ્કળ પુનરાવર્તન ચાલતું હોવાથી પ્રયત્ન વિના વાચનબળ કેળવી શકશે.

પદાર્થનાં નામવાચક શબ્દો વાંચવાની રમત પૂરી થતાં ક્રિયાવાચક શબ્દોની રમત ઉપાડવી. આ રમત ઘણી રીતે રમાડી શકાય. એક રીત નીચે પ્રમાણે છે.

શિક્ષક વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને અગાઉથી નંબર આપી રાખે. પછી નંબરના ક્રમે ક્રિયાવાચક શબ્દો કે વાક્યો પાટિયા ઉપર લખ્યે જાય, અથવા વખત બચાવવા અગાઉથી પાટિયા ઉપર શબ્દો લખી રાખ્યા હોય તો પાટિયું ખુલ્લું મૂકે ને

વિદ્યાર્થીઓને સમજાવે કે નંબરવારની ચિઠ્ઠી પાટિયા ઉપરથી વાંચવી.

ખાળકેને વાંચી વાંચીને ક્રિયા કરવાનું બહુ ગમશે. પાટિયા ઉપર લખેલાં વાક્યોની રમત એક વાર રમાઈ રહે એટલે વિદ્યાર્થીઓના નંબર ફેરવી નાખવા ને એની એ રમત ફરી ચલાવવી. આથી જેટલા વિદ્યાર્થીઓ હશે તેટલી વાર રમત ચાલશે ને તેટલાં વાક્યો દરેકને વાંચવાનું મળશે. પાટિયા ઉપર અગાઉથી વાક્યો લખી રાખનાર શિક્ષક અર્ધા કલાકમાં આખા વર્ગને રમત સાથે સમજાવું પૂર્વકનું એ ત્રણ પાઠનું વસ્તુ સહેજે વંચાવી લેશે.

મજા આપે તેવી ક્રિયાઓ શિક્ષકે શોધી કાઢવી. દાખલા તરીકે ઉભા થાવં, બેસી જવ, કાન પકડો, હસો, ફૂદો, નાચો, ગલોટિયાં ખાવ, કુસ્તી કરો, બંધાને પાણી પાવં, પગ પછાડો, લાંબા થપને સૂઓ, વગેરે.

ધામે ધામે શિક્ષકે ચિઠ્ઠીનાં વાક્યો મોટાં કરતા જવું. વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ વાક્યોને મોટાં કરતા જવાથી આકર્ષકતરી રીતે બીજા લાભો સાથે ખાળકનું લક્ષ વાક્યરચના, શબ્દગૂંથ, શબ્દસંબંધ વગેરે તરફ દોરાશે. શરૂઆતમાં ખાળક પંદાર્થ

સૂચક નામો વાંચીને ક્રિયાપદનો પરિચય પાડે છે. આગળ જતાં જ્યારે તેને ‘ રાતો કાગળ ’, ‘ કાળા પેન્સિલ ’, ‘ ચોરસ ટેબલ ’, ‘ ગોળ રકાખી ’, એવું લાવવાનું આવે છે ત્યારે કાગળ, પેન્સિલ, ટેબલ, રકાખી એવા પદાર્થોના ગુણની છાપ તેના મન ઉપર પડે છે. ‘ ધીમેથી દોડો ’, ‘ જોરથી દોડો ’, ‘ ખડખડાટ હસો ’, ‘ સરખાં બેસો ’ એવાં વાક્યો વાંચીને બાળક જ્યારે તેને ક્રિયામાં મૂકે છે ત્યારે તે અવ્યય ને ક્રિયાવિશેષણના બળનો અનુભવ કરે છે. આમ ધીરે ધીરે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ક્રમિક ચિઠ્ઠીઓના વાચન દ્વારા બાળક લાવવાયક શબ્દોનો અર્થ પણ અનુભવે છે. સમગ્ર વાચનને ક્રિયામાં મૂકવાનું હોવાથી ભાષામાં રહેલ વ્યાકરણનું બળ પણ તેનામાં સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ-પણે જાગે છે.

શબ્દોની પસંદગી, ચિઠ્ઠીઓની ક્રમિક ગોઠવણ વગેરે સામગ્રી શિક્ષક પાસે તૈયાર જોઈએ. વિદ્યાર્થીના ભવિષ્યના વાચનને માટે શિક્ષક આ ચિઠ્ઠીઓને વાચનપોથીના રૂપમાં ગોઠવે. વંચાએલી ચિઠ્ઠીઓ તેમ જ એવી જાતની નવી ચિઠ્ઠીઓ જુદી જુદી કાપલીઓ. પરંતુ એને તેનાથી રમવાની એક બીજી રમત કાઢી શકે. દશ દશ કે વીસ

વીશ ટાપલીઓના કેટલાએક થોડાઓને વર્ગ સમક્ષ મૂકીને શિક્ષક કહી શકે કે તમારી મેળાએ આ ચિઠ્ઠીઓ વાંચો. ને તે પ્રમાણે કરો. અથવા તો એક કબજામાં સંખ્યાબંધ ચિઠ્ઠીઓ મૂકે અને વિદ્યાર્થીને તેમાંથી એક એક ચિઠ્ઠી લઈને તે વાંચીને ક્રિયા કરવાનું કહે. આ વખતે ચિઠ્ઠી-વાચનનું કામ કેમ સ્વયં ચાલે છે તે જોવાનું શિક્ષકને મળશે. રમત રમાઈ રહ્યા પછી તેમ જ ચાલુ રમતે તે જોઈ શકશે કે કઈ ચિઠ્ઠીઓ બાળકો વારંવાર વાંચી તેમાં રસ લે છે, અને કઈ ચિઠ્ઠીઓમાં તેમને રસ નથી પડતો.

ચિઠ્ઠીવાચન દ્વારા શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓની વાચનશક્તિની કક્ષા, ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયા તરફની રુચિ અરુચિ, તેમાંથી તદ્દી આવતાં બાળકોનાં વલણો વગેરે પણ જાણી શકશે અને બાળકની શુદ્ધિ, ક્રિયા કરવાની શક્તિ વગેરેનો સારો ખ્યાલ મેળવી શકશે; પરિણામે શિક્ષણમાં બાળકનો તે વધારે સારો સહાયક બનશે.

જે અક્ષરોના શબ્દોથી માંડીને વીશ વીશ અક્ષરના શબ્દોની ચિઠ્ઠીઓ થોડી શકાય. બાળકનું શરીર, આસપાસની પરિસ્થિતિ, તેનું જ્ઞાન, જાણ, ધર, નિસર્ગ, ખેરાક, પહેરવેશ, ઘરેણાં વગેરે

વિષયો ઉપર ઘણી ઘણી ચિઠ્ઠીઓ આપીને ચિઠ્ઠી-વાચનનો વિષય વિશાળ બાલદુનિયાનો અને તે કારણે બાલપ્રિય બનાવી શકાય.

ખાસ કરીને શરૂઆતના ચિઠ્ઠીવાચનમાં મૂંઝવાચન જોઈએ. બાળકો તાણીને ન વાંચતાં મનમાં વાંચે અને અર્થ સમજવા પ્રયત્ન કરે તે તરફ શિક્ષકે ખાસ ધ્યાન આપવું. શરૂઆતમાં મુખવાચન સમજાવું પૂર્વકના વાચનની આડે આવે છે. મુખવાચનમાં શુદ્ધ ઉચ્ચારની આવડત પણ સાથે જ કેળવવાની હોય છે તેથી સમજવાના કામ સાથે મોટેથી વાંચવાનું એક બીજું કામ વધે છે; માટે મુખવાચન પાછળથી આપવું જોઈએ.

ક્રિયા કરીને બાળક વાચનની સમજાવણી બતાવી શકે છે. એક વિશેષ કસોટી તરીકે તેમ જ મુખવાચન તૈયાર થાય તે માટે બાળક ચિઠ્ઠી વાંચીને ક્રિયા કરી રહે ત્યાર પછી તેની પાસે તે ચિઠ્ઠી તાણીને વંચાવવી. ચિઠ્ઠીની સમજાવણી અગાઉ ક્રિયામાં ઉતરી ગયેલી હોવાથી સમજાવણી પૂર્વકનું મુખવાચન કરવું સહેલું પડશે; કારણ કે આવખતે તેને સમજાવણીની ચિંતા વિના પણ સમજાવણીના આનંદ સાથે વાંચવાનું હોય છે. વળી આવખતે બાળક વાચનમાં યોગ્ય ભાર આપી શકશે.

અને ભાવ આણી શકશે. જે ભાવ તેણે એક વાર ક્રિયામાં ઉતારી દીધો છે તે ભાવ હવે તેને વાણીમાં વ્યક્ત કરવાનું અધરું નહિ પડે.

ચિહ્નવાચન આગળ વાચનમાળાની ચોપડી-ઓનું વાચન બાળકોને ફિક્કું લાગશે. શરૂઆતનાં જે ત્રણ ઘોરણોમાં પોથીના શિક્ષણને બદલે ચિહ્નવાચન જ રાખવું સારું છે. એશક ચિહ્નવાચનનાં વર્ષોમાં બાળકો સમક્ષ બાલવાચનની સામગ્રી બાલપુસ્તકાલય રૂપે આવી જાય તો અવકાશે બાળકો ચિહ્નવાચન દ્વારા કેળવેલું વાચનબળ ત્યાં વાપરે અને પુસ્તકવાચનના માર્ગે જતાં થાય. ચિહ્ન વાંચતાં વાંચતાં બાળકો આપોઆપ વાંચવાનાં શોખીન થશે જ. પછીથી તેઓ ચિહ્નોને છોડીને સીધી ચોપડીઓ જ ઉપાડશે; ને એક જે નહિ પણ સંખ્યાબંધ ચોપડીઓ વાંચી નાખશે; અને આજે આપણને પુસ્તકો ભણાવવાની, પરંતુ સમજાવવાની વર્ગેરેની જે કડાકુટ પડે છે તેમાંથી ઘણી વિશ્રાંતિ મળશે.

: ૫ :

શબ્દપોથી

થોડાએક મૂળાક્ષરો શીખ્યા પછી ચલ મૂળાક્ષરોનો ઉપયોગ આવડતાં બાળક શબ્દવાચન

વિષયો ઉપર ઘણી ઘણી ચિઠ્ઠીઓ આપીને ચિઠ્ઠી-વાચનનો વિષય - વિશાળ ખાલદુનિયાનો અને તે કારણે ખાલપ્રિય બનાવી શકાય.

ખાસ કરીને શરૂઆતના ચિઠ્ઠીવાચનમાં મૂકવાચન જોઈએ. ખાળકો તાણીને ન વાંચતાં મનમાં વાંચે અને અર્થ સમજવા પ્રયત્ન કરે તે તરફ શિક્ષકે ખાસ ધ્યાન આપવું. શરૂઆતમાં મુખવાચન સમજણ પૂર્વકના વાચનની આડે આવે છે. મુખવાચનમાં શુદ્ધ ઉચ્ચારની આવડત પણ સાથે જ ફળવંવાની હોય છે તેથી સમજવાના કામ સાથે મોટેથી વાંચવાનું એક બીજું કામ વધે છે; માટે મુખવાચન પાછળથી આવવું જોઈએ.

ક્રિયા કરીને ખાળક વાચનની સમજણ બતાવી શકે છે. એક વિશેષ કસોટી તરીકે તેમ જ મુખવાચન તૈયાર થાય તે માટે ખાળક ચિઠ્ઠી વાંચીને ક્રિયા કરી રહે ત્યાર પછી તેની પાસે તે ચિઠ્ઠી તાણીને વંચાવવી. ચિઠ્ઠીની સમજણ અગાઉ ક્રિયામાં ઉતરી ગએલી હોવાથી સમજણ પૂર્વકનું મુખવાચન કરવું સહેલું પડશે; કારણ કે આવખતે તેને સમજણની ચિંતા વિના પણ સમજણના આનંદ સાથે વાંચવાનું હોય છે. વળી આવખતે ખાળક વાચનમાં યોગ્ય ભાર આપી શકશે.

અને ભાવ આણી શકશે. જે ભાવ તેણે એક વાર ક્રિયામાં ઉતારી દીધો છે તે ભાવ હવે તેને વાણીમાં વ્યક્ત કરવાનું અધરું નહિ પડે.

ચિહ્નવાચન આગળ વાચનમાળાની ચોપડી-ઓનું વાચન બાળકોને ફિક્કું લાગશે. શરૂઆતનાં જે ત્રણ ધોરણોમાં પોથીના શિક્ષણને બદલે ચિહ્નવાચન જ રાખવું સારું છે. બેશક 'ચિહ્નવાચનનાં વર્ષોમાં બાળકો સમક્ષ બાલવાચનની સામગ્રી બાલપુસ્તકાલય રૂપે આવી જાય તો અવકાશે બાળકો ચિહ્નવાચન દ્વારા કેળવેલું વાચનબાળ ત્યાં વાપરે અને પુસ્તકવાચનના માર્ગે જતાં ચાય. ચિહ્ન વાંચતાં વાંચતાં બાળકો આપોઆપ વાંચવાનાં શોખીન થશે જ. પછીથી તેઓ ચિહ્નોને છોડીને સીધી ચોપડીઓ જ ઉપાડશે; ને એક બે નહિ પણ સંખ્યાબંધ ચોપડીઓ વાંચી નાખશે અને આજે આપણને પુસ્તકો ભણાવવાની, વસ્તુ સમજાવવાની વગેરેની જે કડાકુટ પડે છે તેમાંથી ઘણી વિશ્રાંતિ મળશે.

: ૫ :

શબ્દપોથી

થોડાએક મૂળાક્ષરો શીખ્યા પછી ચલ મૂળાક્ષરોનો ઉપયોગ આવડતાં બાળક શબ્દવાચન

પર ચડે છે. તેમાં બારાખડીનું જ્ઞાન ઉમેરાતાં તેની શબ્દવાચનની શક્તિ વધે છે ને સાથે સાથે વાચનપ્રદેશ વિસ્તૃત થાય છે. આ વખતે મગ, પગ, કાકા, દાદા, બેન, તેત્ર, કાગડો, ચકલી, મોર, પોપટ, એવાં સંખ્યાબંધ શબ્દો બાળકના વાચનનો વિષય બને છે. બરાબર આ વખતે તેનામાં શબ્દવાચનની જખખર ભૂખ જાગે છે. બાળક શબ્દોને શોધે છે. ‘બાળપોથી’ ‘બાલમિત્ર’ ‘કુમાર’ ‘નવજીવન’ ‘ચાલણગાડી’ એવા શબ્દો ઘરમાં કે શાળામાં પડેલ પુસ્તકો કે છાપાંમાંથી વાંચવા દોડે છે. ગામમાં જાય છે તો દુકાનનાં પાટિયાં વાંચવા ઉભું રહે છે. રેસ્તામાં ઉડતા કાગળના ટુકડા ઉપાડી તેમાંથી પંચ એકાદ જે શબ્દો વાંચવા કરે છે. ઘણી વાર જે પુસ્તકોમાંથી કશું જ ન સમજાય તેવાં પુસ્તકો ઉઘાડીને બાળકો વાંચતાં જોવામાં આવે છે; કારણ એ છે કે તેઓ તેમાંથી શબ્દોને જ શોધતાં હોય છે. બાળક એના એ અને સંખ્યાબંધ નવા શબ્દો વાંચ્યાં જ કરે છે. જેને અનુભવ છે તેઓ કહી શકે કે જ્યારે બાળકમાં આ શબ્દવાચનની ઝડતુ આવે છે ત્યારે તેમને રમવા, ચિત્ર કાઢવા કે ખાસ્તો કરવા કરતાં વાંચવું વધારે ગમે છે. જો તેમને મનગમતાં

શબ્દો મળી આવે. તો તેઓ વાંચવાનું જરાએ છોડતાં જ નથી; તેમની તે વખતની ગંભીરતા, સ્થિરતા અને એકાગ્રતા વાચનાલયમાં બેઠેલા કોઈ પણ મોટા માણસના જેવી-જેવામાં આવશે; તેમના મુખ પરની શાંતિ અને પ્રસન્નતા આપણને ચક્રિત કરશે.

જ્યારે બાળકમાં આવી શબ્દવાચનની ઝડપ આવે ત્યારે આપણે જો તેને શબ્દવાચનની યોગ્ય સામગ્રી આપીએ તો તે વધારે ને વધારે હોંશથી ને વધારે લાંબો વખત વાંચશે. તેનામાં વાચનની રુચિ વધારે વધશે. તેની વાચનની ભૂખ વધારે સારી રીતે તૃપ્ત થશે.

આવી વાચનસામગ્રીમાં શબ્દપોથીઓ મુખ્ય છે. આ શબ્દપોથીઓ હાથે લખેલી હોય તો સારું. નાનાં બાળકોને છાપેલા કે લખેલા ગ્રંથો અક્ષરો વાંચવાનું ગમતું કે કાવતું નથી. મોટા ટાઇપની છાપેલી શબ્દપોથીઓ કરીએ તો તેમાં એકદેશીયતા આવે. સ્થળ કાળને પ્રતિબિંબિત કરી વાચનને જીવંત અને તેથી રસિક બનાવે એવા શબ્દો તેમાં ન મળે; શબ્દોનો અર્થ સૂચવવા નહિ પરંતુ પોથીનું પાતું સુંદર દેખાય ને તેથી વાંચનારને વિરામનો આનંદ મળે તે માટે

દરેક પાને વેલ, પાન કે આકૃતિનો શણગાર મૂકવો જરૂરનો છે. તેં છાપેલી પોથીમાં કરવા જઇએ તો પોથીઓ મોંઘી પડે. માટે દરેક શાળાના શિક્ષકો શબ્દો અને શબ્દપોથીઓ જાતે જ બનાવી લે. છોકરાઓ તે પોથીને હોંશે હોંશે ઉતારશે ને પોતાને માટે નવી પોથી બનાવી લેશે. એમાં છોકરાઓને લખવાનું, વાંચવાનું ને ઉપરાંત પોથી બનાવતાં શીખવાનું મળશે. પોથીની બાંધણી આડી રાખવાથી પાનાં ફેરવવાનું સુગમ પડશે. શરૂઆતના અક્ષરો બેવડી લોટીએ લખેલા રાખવાથી બાળકોને વાંચવામાં મજા સાથે સહેલું પડશે. શબ્દોને શણગારવાના નથી કે તેની સાથે તેનાં ચિત્રો આપવાનાં નથી. અર્થાત્ પોથી સચિત્ર કરવાની કશી જરૂર નથી. શબ્દપોથી બાળકોને વાંચતા કરવા માટે કે તેમને વાચન તરફ અભિમુખ કરવા માટે નથી, પણ વાંચતાં થએલાં ને શબ્દો માટે ઝંખતાં બાળકો માટે છે. તે વખતે શબ્દપોથી જોઇતી જ વસ્તુ છે તેથી તેને રૂપરંગથી શણગારીને આકર્ષક કરવાનું રહેતું જ નથી.

શબ્દપોથીનાં શબ્દો બાળકના હૃદયના અને નજીકના અનુભવોના લેવા. બાળકના પોતાના શરીરનાં અંગઉપાંગોનાં નામો પોથીનું મજાનું

વસ્તુ છે; બાળકોની ઇંદ્રિયો (આંખ, કાન, નાક, સ્પર્શ વગેરે) થી જે દેખાય છે, જે સંભળાય છે તે વગેરેના શબ્દો પણ શબ્દપોથીમાં આવે. વળી ઘરમાં વપરાતી ને ખાસ કરીને હમેશના ઉપયોગની ચીજોનાં નામો તેમ જ બા, બાપા, કાકા, વગેરે સંબંધ સૂચક હમેશ બોલાતા શબ્દો શબ્દપોથીમાં મૂકવા જોઈએ. ઘરની બહારની વિશાળ દુનિયા કે જેનો અનુભવ બાળકમાં જેટલા પ્રમાણમાં વધ્યો હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેના શબ્દો પણ લેવાંય. બાળકેના રમત ગમતના જીવનના, દોસ્તો અને દોસ્તદારીના, તથા થયા હોય તો નાના એવા પ્રવાસોના ને છેવટે શાળાના જીવનના શબ્દોને શબ્દપોથીમાં સ્થાન અપાય.

આમ કરવાથી ગમતા શબ્દો અને વિવિધતા બંને મળશે. વળી જે અનુભવો થવાની અણી ઉપર બાળક આપ્યું છે, જે દુનિયા તેની આંખ સામે વધારે ને વધારે ખુલ્લી થતી જાય છે, તેના શબ્દો પણ પોથીમાં મૂકવા. એક તરફથી અનુભવને શબ્દો મળતાં ને બીજી તરફથી જાણેલા શબ્દોનો અનુભવ થતાં બાળકોનો આનંદ અને જ્ઞાન વધશે.

આવી પાંચ સાત શબ્દપોથીઓનું બીજું

પુસ્તકો સાથે નાનું એવું વાચનાલય બનાવાય; શબ્દપોથીથી બાળકને ઈતર વાચનને માર્ગે અને વાચનાલયના ઉંમરા ઉપર મૂકાય. બાળકો ત્યાં સમૂહમાં એસી વાચનાલયની સભ્યતાના નિયમો શીખે, પુસ્તકોનો વપરાશ કેમ કરવો તે વધારે ચોખવટથી જાણે.

વાચનને માર્ગે જતા બાળકમાં શબ્દવાચન એક જરૂરીઆત છે. તે પૂરી પાડવાની આપણી ફરજ છે. એવી એક દિશા ઉપર પ્રમાણે ચાલવાની છે.

: ૬ :

જોડાક્ષરોનું શિક્ષણ

જોડાક્ષર શીખ્યા વિના વાચનનો પ્રદેશ સાવ દૂર કો, બંધકે નહિ જેવો જ રહે. જોડાક્ષર વિનાની વાર્તાઓ લખવાનો પ્રયત્ન એટલો બધો સફળ જણાતો નથી. એમાં ભાષાની કૃત્રિમતા આવે છે. વસ્તુને પણ તાણવું પડે છે. ખરી રીતે મૂળાક્ષરો અને બારાખડીનો પરિચય આપ્યા પછી પહેલી તકે જોડાક્ષરોનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. જેમ મૂળાક્ષરમાં અક્ષરપરિચયનું શિક્ષણ છે તેમ જ જોડાક્ષરમાં અક્ષરસંયોગનું શિક્ષણ છે.

આળક વાતચીત કરવા લાગી ગયું છે તેથી તેનામાં
ધ્વનિઉચ્ચારની શક્તિ તો સામાન્યતઃ છે જ.

જોડાક્ષર શીખવવાની ઘણી જૂની રીત
(અંગ્રેજીમાં સ્પેલિંગ ગોખાય છે તેમ) આજની
શાળામાં - દેખાવ દેતી નથી. આને બદલે ઘણી
શાળાઓમાં પ્રથમ જોડાક્ષર શબ્દનો ઉચ્ચાર મહોંથી
કરાવી તે પાટિયા પર કેમ લખાય અર્થાત્ જોડેલા
ઉચ્ચારો કેમ લખી શકાય તે બતાવી જોડાક્ષરો
શીખવાય છે. ઘણાઓનો અનુભવ એમ કહે છે
કે જોડણી અને જોડાક્ષરો ઘણે ભાગે વાંચીને-
આંખે જોઈને આવડી જાય છે. જેમની આંખ
વધારે કામ કરે છે તેમને માટે આ ખરું પણ
છે. આજે બાળકો બીજી ઇન્દ્રિયોની કુળવણીના
અભાવે એકલી આંખને વધારે વાપરે છે. બાલ-
મંદિરનાં બાળકોને પણ જોડાક્ષરો નજરે દેખાડીને
શીખવવું સહેલું અને રસદાયક માલુમ પડ્યું છે.
કરેલા પ્રયોગોની દિશા નીચે પ્રમાણે છે.

આંખી ભાષામાં રહેલા જોડાક્ષરોના આપણે
વર્ગો પાડી શકીએ: જેમ કે રેફ વર્ગ એટલે ગર્વ,
મર્મ, અધર્મ, અકર્મક, અભર્ક વગેરે શબ્દો;
હ્ર વર્ગ એટલે બ્રાહ્મણ વગેરે શબ્દો; ખોડો વર્ગ
એટલે વિદ્વાન્, બૃહત્ વગેરે શબ્દો. આમ છ વર્ગ,

કુચ વર્ગ, હા વર્ગ એવા વર્ગો પાડી શકીએ.

દરેક વર્ગના પ્રતિનિધિ રૂપે દસ દસ શબ્દો લખને તેમને કાગળના ૨" x ૨" ના કાર્ડબોર્ડના પૂંદા ઉપર લખવા. આવી રીતે દરેક વર્ગનો દસ દસ પાનાનો એક એક ગંજીપો થશે. આ ગંજીપાઓને એકબીજાથી જુદા પાડવા તથા તેનો ચડતો ઉતરતો ક્રમ બતાવવા જુદી જુદી પેટીમાં રાખવા, અગર તો દરેક ગંજીપાનાં પાનાંની પીઠનો રંગ એકબીજાથી જુદો રાખવો અને તેની ઉપર નંબર લખવા.

જેને જોડાક્ષર શીખવવા હોય તેને પહેલા નંબરના ગંજીપામાંથી બે સાદા - જોડાક્ષરો લઈ સેગુધનનાં ત્રણ પદોથી બે શબ્દો શીખવવા. ગંજીપામાંના શબ્દો એક જ વર્ગના હોવાથી બે શબ્દો શીખ્યા પછી બીજા શબ્દો સહેલાઈથી આવડી જશે. ત્યાર પછી બીજો વર્ગ લેવો અને એમ આગળ ચાલવું. આ રીતે વ્યક્તિગત બાળક માટે થઈ જ્યાં આખા વર્ગને એકી સાથે શીખવવું હોય ત્યાં ગંજીપાના બે શબ્દો આખા વર્ગ સામે ધરી સેગુધનનાં પદોથી જુદા જુદા વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્નો પૂછી તેમને શીખવવા. જ્યારે એક ગંજીપો આવડી જાય ત્યારે તે બે કે ત્રણ વધારે

બાળકોને રમવા આપી દેવો. સમૂહગત ચાલતાં વર્ગમાં પણ બે ચાર હુશિયાર છોકરાઓને શબ્દો શીખવી દીધા પછી તેમને બીજાની સાથે ગંજીપે રમવા દેવા. રમત દ્વારા કેટલાએક જાતે રમીને અને કેટલાએક રમત જોઈને જોડાક્ષરો વાંચતા થઈ જશે.

બાળકો જોડાક્ષરની રમત આ પ્રમાણે રમે. પ્રથમ ગંજીપાનાં પાનાંઓ આપીને વહેંચી લે. પછી દરેક જણ એકએક પાનું પોતાના હાથમાંથી ઉતારે. પછી દરેક જણ એક પાનું વાંચતો જાય તે ઉપાડતો જાય. જે વાંચી ન શકે તે ઉપાડી ન શકે. આમ જ્યારે નીચે ઉતરાએલાં પાનાં હાથમાં આવી જાય ત્યારે ફરી ઉતરવાનું.

રમતમાં હારજીતનું તત્ત્વ દાખલ થવા નં દેવું. દરેક વાંચનાર વાંચેલું પાનું પોતાની પાસે ન રાખે. સૌનાં વાંચાએલાં પાનાંનો બાજુમાં એક ઢગલો થયા કરે. જ્યારે હાથમાંથી પાનાં ખૂટી જાય ત્યારે ઢગલામાંથી વહેંચાય. જ્યારે જીતને સમૂહગત ગણવામાં આવશે ત્યારે સ્પર્ધા આદિ તત્ત્વો ન રહેતાં હુચ્ચાઈ વગેરે દાખલ થશે નહિ ને રમનારને શક્તિની કેસરતનો આનંદ મળશે.

જેને શબ્દો નહિ આવડતા હોય તેને સાંભળીને અને જોઈને શીખવાની તક મળશે. તેનું

ધ્યાન હારવા જીતવા તરફ રહેવાને બદલે ન આવડતો શબ્દ કેમ વાંચાય છે તે તરફ રહેશે. જ્યારે બધાને બધા શબ્દો વાંચતાં આવડી જશે. ત્યારે ઉચ્ચાર અને ત્વરિત વાચનની કસરત રૂપ આ રમત લાંબો વખત ચાલશે. ઉતરવાને બદલે શબ્દોનો થોકડો વચ્ચે મૂકી દરેક જણ એક એક શબ્દ વાંચાને લેતો જાય ને પાસે જ નવો થોકડો બનાવતો જાય એવી રીતે પણ રમત ચાલી શકે. આવી રીતે બાળકો જોડાક્ષરની રમત ધણા દિવસો સુધી રમે છે. જેમને કશું બતાવ્યું નથી હોતું તેવાં બાળકો પણ રમત જોઇને વાંચતાં શીખી જાય છે. ધીમે ધીમે જોડાક્ષરના બધા વર્ગો રસાધ જતાં જોડાક્ષરો વાંચવાની શક્તિ ખૂબ ખીલે છે.

જેઓ જોડાક્ષરો સારી રીતે વાંચી શકે છે તેઓએ જોડાક્ષરો ઉપર એક બીજી રમત શોધી કાઢી છે. વચ્ચે પડેલ થોકડામાંથી એક એક શબ્દ ઉપાડે ને ઉપાડેલ જોડાક્ષર શબ્દ વાંચી વાક્ય બોલે છે. એક રીતે તેઓ વાક્યો બનાવી મુખનિબંધ લખે છે. જરા મોટાં બાળકોને આ રમત બહુ આનંદ આપે છે. આ રમત ભાષા-જ્ઞાનમાં વિકસેલી તેઓની શક્તિની સુંદર કસોટી પણ કરે છે.

જોડાક્ષરો રમનાર સામે જોડાક્ષરનું વાચન વખતસર આવવું જોઈએ. જતનતની જોડાક્ષર પોથીઓ બનાવીને વાંચવા મૂકી શકાય. બાળ પુસ્તકાલયમાં આ પોથીઓ સારો વધારો કરી શકે. બરાબર આ જ વખતે જોડાક્ષરવાળી ચિઠ્ઠીઓનું વાચન ઉધડે તો જોડાક્ષરનું જ્ઞાન બધી રીતે અર્થવાળું અને પાકું થશે. પછીથી બાળક ગમે તે જોડાક્ષરવાળું વાચન વાંચી શકશે.

બાળકને જોડાક્ષરનું વાચન આવડે પછી તેને તેનું લેખન આ પ્રમાણે શીખવવું.

પાંચ જોડેલા શબ્દો લઈ બાળકની સામે મૂકવા અને આંખથી જોઈ હંવામાં આંગળી ફેરવી દૂરથી ધૂંટવાનું સૂચવવું. બાળકના ધ્યાનમાં જોડણી રહી જશે. પછી શબ્દો લખાવવા. આમાં ખોટા પડે તે શબ્દોને ફરીથી ધૂંટી જવાનું કહેવું. ફરી વાર શબ્દો લખાવવા. આ રીતે લખતાં આવડી જશે.

જ્યારે જોડાક્ષરની રમતોં ચાલતી હોય ત્યારે શિક્ષકે વચ્ચે વચ્ચે બાળકોના મંડળમાં ભળી જઈ રમત રમી બતાવવી; અને સૌને કહી રાખવું કે જે શબ્દનો ઉચ્ચાર ન આવડે તો શિક્ષકને પૂછી જવું.

આ રીતે બાળકો ઘણી હોંશથી અદ્વ્ય અમે
હગલાબંધ જોડાક્ષરો શીખી જશે.

: ૭ :

આદર્શ વાચન.

વાચન કલા છે, તેમ વ્યવહાર પણ છે.
સુવાચનમાં મિઠાશ છે તે કલાની બાજુ છે. સમ-
જીતે વાંચવામાં વ્યવહાર સરે છે પણ કલાયુક્ત
વાચનથી આનંદ આવે છે. આનંદ કલાનું અંગ
છે. વ્યવહાર સાથે કલા જોડવાથી વ્યવહારની
જડતા ઓછી થઈ એ સહ બને છે. જીવનમાં
કલા આ કામ કરે છે. આથી સુંદર વાચનની
શક્તિ વિદ્યાર્થીમાં આવશ્યક છે. વાચન સારું થાય
એટલા માટે અત્યારની શાળાઓના વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓ
પાસે હરહમેશ વંચાવવામાં આવે છે.
વિદ્યાર્થીઓ! ઘેરથી વાચન કરી લાવે છે, અર્થાત
તેઓ ચોપડીનો પાઠ વાંચી લાવે છે. વર્ગમાં સારું
વંચાય એટલા માટે તેઓ આપેલો પાઠ વારંવાર
વાંચે છે. આવું વાચન કરતાં કરતાં ઘણી વાર
પાઠ મોઢે થઈ જાય છે. સારું વાચન કરાવવાની
આ રીત ખોટી છે એમ પરિણામો પરથી જોઈ
શકાય છે. ચાલી ગએલા પાઠો સિવાયના બીજા

પાઠો કે બીજું પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓને વાંચવા આપીએ તો કહેશે કે અમારે એ ચાલ્યું નથી. એમ છતાં નહિ ચાલેલું તેમની પાસે વંચાવીએ છીએ તો તેઓ સારું વાંચી શકતા નથી. એટલું જ નહિ પણ ચાલી ગએલા પાઠના વાચનની સાથે સરખાવતાં આ નવું વાચન ધણું હલકું દેખાય છે. વળી વાચનશિક્ષણનું કામ પહેલી ચોપડીથી જ હાથ ધરવામાં આવે છે છતાં પાંચમી ચોપડીમાં પણ વાચનશિક્ષણનો પ્રશ્ન ઉભો જ રહે છે. એટલું જ નહિ પણ આ ધોરણના વિદ્યાર્થીઓના વાચનમાં એના એ જ જનતજનના દોષો નજરે પડે છે. વાચનશિક્ષણના આ કૂટારામાંથી પસાર થઈ જીવનમાં પડેલાઓ મોટે ભાગે વાચનશિક્ષણની નિષ્ફળતા જ બતાવે છે. વળી આ પ્રકારની વાચનશિક્ષણની પદ્ધતિથી વાંચન બગડે છે. એ તો ઠીક, પણ વળી એથી ઘણી વાર વાચન ઉપર કંટાળો આવી જાય છે. વાચન સારું કરાવવા માટે વાચનની ઉત્તમ રીત વિદ્યાર્થીઓના મન ઉપર સારી રીતે ઠસાવવી જોઈએ. ઉત્તમ વાચનની દૃઢ છાપ ધીરે ધીરે વિદ્યાર્થીઓમાં ઉત્તમ રીતે વાંચવાની શક્તિ ને શોખનો વધારો કરે છે. આ માટે વિદ્યાર્થી પાસે વારંવાર વંચા-

વવા કરતાં તેના કાન ઉપર સારું વાચન પાડવું જોઈએ. વિદ્યાર્થી માત્ર સાંભળીને સંસ્કાર લેશે. એ સંસ્કારો ધીરે ધીરે પાકશે, પચશે ને વખત જતાં તેના પોતાના થઈ જશે. આખરે તે આપો-આપ જ સુંદર વાચન કરશે. આ સંસ્કાર આપનાર વાચન તે આદર્શ વાચન. આવું વાચન કેમ કરવું એ વિષે થોડુંએક લખ્યું છે.

આદર્શ વાચનમાં શિક્ષક નીચે લખી ચાર બાબતો તરફ ખાસ ધ્યાન આપે. વાચનની પસંદગી; વાચનની અનુકૂળતા; વાચનની આવડત અને વાચનવિવેક.

વાચનની પસંદગી

વાચનની પસંદગીમાં વસ્તુ અને ભાષા બન્નેનો વિચાર કરવો જોઈએ. બાળકોની ઉંમર અને શક્તિ ઉભયનો ખ્યાલ રાખી આ પસંદગી કરવી.

અહીં વાચન એ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, એટલે વસ્તુનું મહત્ત્વ ગૌણ સમજવું જોઈએ. છતાં વસ્તુ એટલું બધું અરસિક ન હોવું જોઈએ કે તે જ કારણે બાળક સારામાં સારું વાચન પણ ફેંકી દે. તેમ જ વસ્તુ એટલું બધું વધારે પડતું રસિક પણ ન જોઈએ કે જેથી બાળક વસ્તુની રસિકતામાં ડૂબીને વસ્તુના દેહને જ ભૂલે.

ઝાડીં વસ્તુ સાધન છે ને આદર્શ વાચન. લક્ષ્ય છે એ વાત યાદ રાખવી. આ કામ માટે આદર્શ વાચન, અને વસ્તુનું જ્ઞાન કે સમજણ. એ બેને જુદાં સમજવાં. એટલા માટે જેમાં સમજવવું પડે, ને સમજવવાને માટે પ્રશ્નોત્તરો થાય એવું વસ્તુ ત્યાજ્ય છે. અર્થાત્ આ આદર્શ વાચન સાથે વસ્તુના શિક્ષણને જોડવું નહિ; તેનો વિચાર પણ ન રાખવો.

બાળકોની કક્ષા અને ભાષાનો ગુણ એ બે દૃષ્ટિથી ભાષાની પસંદગી કરવી. બાળકોની કક્ષાના જ્ઞાન માટે તો તેમનો સીધો પરિચય એ જ એક રસ્તો છે. એમાં કલ્પિત ધોરણ નકામું છે. ગુણની બાબતમાં ભાષા બળવાન, મિતાક્ષરી, સરલ પ્રવાહી, શાંત ઉછળતી, તાલબદ્ધ, સંગીતમય, કાવ્યમયી, સ્વરાનૂળ, કર્ણપ્રિય, ભાવભરી ને આકર્ષક જોઈએ. આવી ભાષાવાળા પાઠો શોધવા જોઈએ. એવા ન મળે તો તેને સંસ્કારવા અથવા નવા લખવા જોઈએ. ભાષાની ખોટી પસંદગી આદર્શ વાચન અફળ બનાવે છે. બાળકમાં જેવું વાંચવાની શક્તિ હોય તેનાથી કંઈક સહેલું વાચન ખાસ કરીને પસંદ કરવું. હાખલા તરીકે ત્રીજા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને આદર્શ વાચન આપવાનું

છે તો તેમને માટે પહેલી ચોપડી જેવું પુસ્તક
પસંદ કરવું. એક રીતે આ વિચાર ઉપર આવી
ગયો છે.

વાચનની અનુકૂળતા

વાચનની પસંદગી પછી આદર્શ વાચન માટે
વિદ્યાર્થીઓને એકઠા કરવાના છે. વિદ્યાર્થીઓને
એકાગ્ર કરવા માટે વાતાવરણમાં રહેલી પ્રતિકૂળતા
દૂર કરી નાખવી. ગોઠવણ સુધરડ ને યોગ્ય જોઈએ.
વિદ્યાર્થી સહેજે વ્યગ્ર થાય એવું કશું તેની સમીપ
ન જોઈએ. નકામા પ્રેક્ષકો કે વિદ્યાર્થીઓને પહે-
લેથી રજા આપવી. શાંતિને જેમ બને તેમ વધારે
જમાવવી. શાંતિની રમત કે શાંતિનો અભ્યાસ
ઉપયોગી છે. ટૂંકામાં આદર્શ વાચન એ શ્રવણનો
વિષય હોવાથી વાચનના સ્થળે (આજુબાજુમાંથી,
વિદ્યાર્થીઓમાંથી અને શિક્ષકમાંથી) ગડગડ,
ઘોંઘાટ ને અશાંતિ નીકળી જવાં જોઈએ. છેવટે
સ્નેહભાવથી વિદ્યાર્થીઓને અભિમુખ કરી આદર્શ
વાચનની સર્વ અનુકૂળતા મેળવી લેવી.

વાચનની આવડત

શિક્ષકોને પોતાને સુંદર વાચન આવડવું
જોઈએ. એને માટે નિયમો ન લખાય. ખરી
રીતે આદર્શ વાચનમાં શિક્ષકની સહજ રસિકતા

મુખ્ય વાત છે. છતાં વાચનમાં થતા સાધારણે
 દોષો જેવા કે બહુ ઉતાવળથી વાંચવું, અત્યંત
 ધીમે ધીમે થોથરાધેને કચકાં ખાતાં ખાંતાં
 વાંચવું, એક શબ્દને બદલે બીજાં વાંચવો
 વગેરેથી શિક્ષક તો મુક્ત જ જોઈએ. પણ
 આ ઉપરાંત તેના વાચનમાં ધ્વનિ, હલક, છટા,
 તાલ, યોગ્ય ગતિ, સ્વાભાવિકતા, સંયમ અને
 ભાવ જોઈએ. ધ્વનિસંયમનો અર્થ ક્રામળ સ્વર
 એમ નથી. વસ્તુના ભાવને ભાષામાં ઉતારવાં માટે
 ધ્વનિને ચડ ઉતરના પ્રદેશમાં જતાં આવતાં આવ-
 કવું જોઈએ. એ શીખ્યું ન શીખાય. એની ચાવી
 વસ્તુને લાગણીથી સમજવામાં છે. વસ્તુના ભાવોમાં
 શિક્ષક એતપ્રોત થઈ શકે તો જ છાપમાં છપા-
 એલી લાગણીઓ કંઠમાંથી ઝળુઝળે.

ભાવાવેશપ્રવિંષ્ટ શિક્ષકના વાચનમાં હલક,
 છટા, તાલ, યોગ્ય ગતિ, વગેરે વસ્તુઓ સ્વતઃ જ
 આર્વિભૂત થાય છે. છતાં એ વસ્તુઓને અભ્યાસ
 પૂર્વક વધતા ઓછા પ્રમાણમાં સાધી શકાય. અભ્યાસી
 તેને બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરે. તેણે હલક, છટા વગેરે શું
 છે તે નજરે જોઈ સાંભળીને સમજવાં જોઈએ. એનું
 જ્ઞાન પુસ્તકમાં નથી, અનુભવમાં છે. કવિઓને
 કે લેખકોને પોતાની કૃતિઓ વાંચતા જેવાથી

ધણે લાભ થાય છે. જેના હૃદયમાંથી વસ્તુ સાથે વસ્તુનું સ્થૂળ અવતર્યું છે તેને વાંચતા જેવામાં બંને વસ્તુને યથાર્થ સમજી શકાય. કવિઓ કે લેખકો ઘણી વાર પોતાના લેખોમાંથી લોકો આગળ વાચન (Readings) કરે છે તે જેવા જેવું છે. પાઠ કે લેખનો મધ્યવર્તી વિચાર સમજવાથી, વસ્તુનો વિકાસ ક્રમશઃ કેમ થયો છે તે જાણવાથી, અને શબ્દના ઉપયોગ પાછળ રહેલ લેખકના પ્રયોજનને ઓળખવાથી આદર્શ વાચનને સફળ બનાવનારી નાની મોટી ઘણી બાબતો હાથ આવે છે.

વાચનવિવેક

વાચનવિવેકનો મુદ્દો વ્યવહારનો છે. જેમની સમીપ આદર્શ વાચન કરવાનું હોય તેમની શક્તિને ધ્યાનમાં રાખીને સમયનો નિર્ણય કરી વસ્તુની પસંદગી કરવી. આદર્શ શ્રવણ એક આનંદનો વિષય થાય તો જ તેનો સંસ્કાર વિદ્યાર્થીઓ પર પડે. પણ જો એ કોઈ પણ કારણે વિદ્યાર્થીઓને કંટાળો આપે તો પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય. આ બાબતમાં શિક્ષકે પોતે અનુભવથી કામ કરવું.

આદર્શ વાચન એ સુવાચન ઉત્પન્ન કરવાનું

એક ઉત્તમ સાધન છે. એનો અર્થ એમ નથી કે વિદ્યાર્થીઓએ જાતે વાચન ન જ કરવું. વિદ્યાર્થીઓ આદર્શ વાચનની છાપ લીધા કરે તે પોતાને ગમતાં પુસ્તકો વાંચ્યા કરે. પણ તેમણે શિક્ષક સામે ઉભા રહીને રોજ ને રોજ વાચનનો પાઠ; આપવો પડે છે તે તો જવું જ જોઈએ. પડેલી છાપ દઢ કરવા વિદ્યાર્થી જાતે જ તાણીને વાંચે અગર તો બીજાને સંભળાવે અગર તો સામસામે વાંચે. શિક્ષક પાસે વાંચવા સિવાયની બીજી કોઈ પણ તાણીને વાંચવાની રીત આદર્શ વાચનની છાપ દઢ કરશે.

: ૮ :

શાળામાં વાચન

સારી રીતે વાંચતાં આવડવું એ એક આવડત છે. આ આવડત પણ કેળવવાની જરૂર છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણમાં વાચન ઉપર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવે છે, અને તે યોગ્ય જ છે. એક વાર જેવું વાચન કરવાની જેવી ટેવ પડી તે પડી પાછળથી તે બહુ જ મહેનતે સુધરે છે. માધ્યમિક શાળામાં પણ વાચન સુધારવા માટે શિક્ષકોને મહેનત લેવી પડે છે, ને એમ છતાં આપણે ધણા

થોડાઓને સુંદર વાંચતાં સાંભળીએ છીએ. આનું કારણ એ છે કે પહેલેથી સુવાચન કરવાની રુચિ હિપજી નથી; તે માટેની ટેવ પડી નથી.

સુવાચન કરવા માટેની ઘણી રીતો પ્રાથમિક શિક્ષકો અખત્યાર કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષા વખતે પાઠ્યપુસ્તકોનું સુવાચન કરી બતાવી પરીક્ષકોને સંતોષ આપે છે. પણ એવું પણ જોવામાં આવે છે કે મોટે ભાગે વિદ્યાર્થીઓ પાઠ્યપુસ્તકના પાઠો કે જે તેઓએ વારંવાર વાંચેલા છે તે જેને પરિણામે તે લગભગ મોઢેં હોય છે, તે સિવાયનાં પુસ્તકો વાંચતાં તેઓ થોયરાય છે તે વાંચ્યાનો આનંદ લઈ શકતા નથી; તેમ બીજાને સમજાય તેમ વાંચી પણ શકતા નથી.

સુવાચન માટેની કેટલીએક રીતો મેં બાળકો પરત્વે અખત્યાર કરી છે. એને પરિણામે તેઓ વાચનરસિક થયાં છે; સુંદર વાંચતાં થયાં છે એમ હું કહી શકું છું. તે રીતો આપી વાચક ભાઈઓને તેનો જાતઅનુભવ કરવા વિનંતિ કરીશ.

મેં બાળક પાસે પાઠ વંચાવવાનું પહેલેથી જ બંધ કર્યું છે. એવું કદિ પણ બન્યું નથી કે બાળકને મેં મારી પાસે પાઠ વાંચી સંભળાવવાને કહ્યું હોય. પાઠો ઘેરથી કરી લાવવા અને

વળતે દિવસ મને આપી જવા એવી રીતથી બાળકોને કેવળ અંજાણુ રાખવાથી. તેઓ પાઠ આપવાનું જાણતાં નથી. મેં તેમના પાઠો કદિ લીધા નથી.

તેઓને કક્કા ખારાખડી આવડ્યા પછી હું તેમને શબ્દપોથીઓ, વાક્યપોથીઓ, ગ્રંથપોથીઓ, હાથે લખેલી વાર્તાઓ ને એવી એવી ચોખડીઓ વાંચવા માટે ધરું છું ને કહું છું: “આ તમે વાંચજો.”

ખરાખર આ જ વળતે અને આ વખત પહેલાં સારા વાચન માટે જે ખાસ કરીને પ્રથમ જ થવું જોઈએ, તે હું કરું છું. આ કાર્ય તે આદર્શ વાચનનું.

હું તેમને મારી આસપાસ બેસારીને તેમની પાસે સારું સારું તેઓ સમજી શકે તેવું વાંચું છું; તે બ્યારે હું વાંચું છું ત્યારે મારું વાચન બને તેટલું રસમય, હલકવાળું, છટાવાળું ને સૂક્ષ્મ વિનાતું થાય તે માટે પૂરી કાળજી લઉં છું. વાચનનો વિષય રસિક રાખું છું તેથી બાળકો પ્રેમથી સાંભળે છે. બાળકો વાચનનું વસ્તુ સાંભળે છે અને આનંદ લે છે તેની સાથે જ તેમના મન પર સારા વાચનની છાપ પડે છે; દિન પ્રતિ-દિન તે ઉડી ને ઉડી પડે છે. અને ખરાખર આ

જ છાપ તેઓ પોતાના વાચનમાં જતાવે છે.

તેઓ પોતાને આપેલાં પુસ્તકો લઈને જ્યારે વાંચતાં હોય છે ત્યારે હું તેમની આજુબાજુ ફરતો હોઉં છું. મારો પ્રયત્ન સાચો છે કે ખોટો છે તે તેમને વાંચતાં સાંભળી નક્કી કરું છું. ને મને ખાત્રી થઈ છે કે સુવાચન માટે આદર્શ વાચન અક્ષર ઉપાય છે.

પ્રાથમિક શાળામાંથી વિદ્યાર્થીઓ પાસે એક પછી એકને ઉભા કરીને તેમને વંચાવવાનું કાઠી નાંખી આ રીત દાખલ કરવા જેવી છે. જ્યારે ચારાફરતી વિદ્યાર્થીઓને વંચાવીએ છીએ ત્યારે દરેક બાળકના મગજ ઉપર એક જ જાતના સુંદર વાચનની નહિ પરંતુ હુશિયાર ઠોઠ બધી જાતના વિદ્યાર્થીઓના વિધવિધરંગી વાચનની ચિત્રવિચિત્ર છાપ પડે છે. આ છાપ એક ઉપર એક એમ કેટલાંયે ચિત્રો ચીતર્યાં હોય ને તેનું જેવું ચિત્ર બને તેના જેવી છે. આથી હુશિયાર વિદ્યાર્થીનું વાચન પણ બગડવાનો સંભવ છે. આદર્શ વાચનમાં તો એક જ છાપ અવિચ્છિન્નપણે પડે છે, ને તે હિંદી ઉતરે છે.

વળી ચાલુ પદ્ધતિ પ્રમાણે જેની ભૂલ પડે તેની ભૂલ કાઢીને ભૂલ કાઢનારે તેની ઉપર ચડી

જવાનું હોય છે. ત્યારે તો વાંચનાર અકળાઈ-
છેક ઢીલો થઈ જાય છે અને તેનું વાચન ઉલટું
અગડતું જાય છે. ભૂલ કાઢવાથી ભૂલ માલમ પડે
છે પણ તેથી તે સુધરતી નથી. આદર્શ વાચનમાં
ભૂલ પડવાનું અને કાઢવાનું નથી.

બાળકો આદર્શ વાચન સાંભળે છે. તેની
રીત તેમના મનમાં ઠસે છે; તે તેમને માટે આદર્શ
બને છે. પછીથી બાળક તે આદર્શ સિદ્ધ કરવા
જાણે કે વાંચે છે, ને તે વારંવાર વાંચે છે. તે
વારંવાર વાંચી વાચનની કચાશ દૂર કરે છે. પોતે
વાંચતી વખતે પોતાને જુએ છે ને સાંભળે છે
તેથી તે પોતાની ભૂલ કાઢી લે છે. ભૂલ પડે છે
તો બોલે છે: “ના, એમ નહિ આમ.” વગરે.
આમ થાય છે એટલે તે અકળાતું નથી પણ
ઉલટું જગૃત અને આત્મવિશ્વાસવાળું થાય છે.

ચાલુ ચકાઉતરીની રીતમાં સ્પર્ધા વગેરે
શિક્ષણનાં અનિષ્ટ તત્ત્વો છે. એક જણ બીજાની
ભૂલ કાઢે ને ચડી જઈ સરસાઈ ભોગવે ત્યારે
બીજાને ખૂંચે છે. વળી ભૂલ કાઢનારની પાછી
ત્રણ ભૂલો પડે છે, ને જેની ભૂલો પડી હતી તે
પાછા બીજાની પાંચ ભૂલો કાઢે છે. આ રીતે આ
એક નિર્થક વ્યવસાય છે. આદર્શ વાચન કરનાર

શિક્ષક સાથે વિદ્યાર્થીને સ્પર્ધા નથી. તે આદર્શ રૂપ હોવાથી સુંદર સરખામણીનું સાધન બને છે. અને સરખામણી શિક્ષણમાં તંદુરસ્ત વસ્તુ છે.

આદર્શ વાચનની પદ્ધતિથી વાચનશિક્ષણ આપીએ તો વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોનાં સમય અને શક્તિ બન્નેનો ખચાવ થાય. પાઠ લેવામાં સમય તો જાય જ છે; અને તે દરરોજ. વળી દરેક વિદ્યાર્થીને તો થોડી જ ક્ષણો વાંચવાનું હોય છે; સિવાય આખા વર્ગ સાથે તેને ઘેરી રહેવાનું હોવાથી વિના પ્રયોજને તે વખત ગુમાવે છે. રોજની વ્યક્તિગત માયાઝીક શિક્ષકનું માથું પકવે છે. અને બદલે આદર્શ વાચનને હમેશના પાઠ લેવાના જ સમયમાં ગોઠવી દેવાય, અને તે અઠવાડિયામાં બે ત્રણ વખત રાખવામાં આવે તો પણ ચાલે. બાકીનો સમય વિદ્યાર્થીઓ વાંચવામાં ગાળે એકબીજાનું ખોટું સાચું વાચન સાંભળવામાં વખત ખુએ તેના કરતાં નવું નવું વાંચ્યા કરે એ કેટલું લાભદાયક થાય ?

માત્ર એના એ જ પાઠો વારંવાર પરીક્ષા આવે ત્યાં સુધી વંચાવ્યાથી તે મોઢે થાય છે; તે કડકડ આવડવાથી ઉપલક્ષ રીતે વાચન સારું દેખાય છે તથા નવા સવા પરીક્ષકને મોહિત કરે છે. પરંતુ

તેથી અરું સુંદર વાંચન થયું ગણાય નહિ. એ તો ગોખણિયું વાંચન કહેવાય.

આદર્શ વાંચન પદ્ધતિમાં તેવા ગોખણિયા વાંચનને અવકાશ જ નથી. વાંચનનો સુંદર આદર્શ અમલમાં મૂકવા માટે એટલે કે વાંચવાનું બળ અને કળા ખીલવવા માટે વિદ્યાર્થીને વિશાળ વાંચનની અનુકૂળતા જોઈએ. પાઠ્યપુસ્તકોના પાઠો વારંવાર વાંચવાનો રસ ન આપે તેવા હોય તો તે દ્વારા વાંચનશક્તિ ખીલે નહિ. એમાં પાઠો મોઢે થઈ જાય પણ વાંચનશક્તિ વધે નહિ.

એટલા માટે પાઠ્યપુસ્તકોના વાંચન સાથે જ અન્ય ઈતર વાંચનનો પ્રબંધ સુવાંચન સિદ્ધ કરવા માટે આવશ્યક છે. દરેક વર્ગમાં બાળકોની કક્ષાનું નાનું એવું હાથે લખેલી ચોપડીઓનું કે મળે તો છાપેલી ચોપડીઓનું વાંચનાલય રાખીએ. તેમાંથી પ્રસંગોપાત્ત કોઈ કોઈ ચોપડી લઈ વાંચી સંભળાવીએ તે પછી તેમને તે વાંચના છૂટ આપીએ. તેઓ વાંચશે અને રક્તે રક્તે સુંદર વાંચશે.

માત્ર એકલા પાઠ્યપુસ્તકનાં પાઠોનું આદર્શ વાંચન ન આપવું. એમ થઈ જવાનો સંભવ છે કારણ કે પાઠ્યપુસ્તક અને પરીક્ષા આપણી સામે હોય છે. આપણે તો તેનું પણ હરકોઈ પુસ્તકની માફક

વાચન સંજ્ઞાવણું. તેને પરિણામે સારું વાચન થશે ને તેના બળે તે પાઠ્યપુસ્તકને પણ સારી રીતે વાંચી શકશે, સ્વાભાવિક રીતે વાંચી શકશે.

આદર્શ વાચનનો પ્રયોગ કરનારાઓ એટલું ધ્યાનમાં રાખે કે આજે આદર્શ વાચન વંચાય ને કાલે તેઓ તેનાં ફળ આપવા ન નીકળે. આદર્શ વાચન બીજ રૂપે વાળ્યા પછી તે બાળકના મગજમાં ઉગીને મોટું થાય ત્યાં સુધી રાહ જોવી. એટલા માટે તેના શરૂઆતના પ્રયત્નોમાં બાળકને ધીમે (પણ દૃઢતાથી અને પોતાના પ્રયત્નથી) વાંચણું જોઈ આપણે ઉતાવળા થઈ ઉતાવળું કેમ વાંચે તેનો આગ્રહ મનમાં પણ લાવવો નહિ. માત્ર વારંવાર આદર્શ વાચનનું ખાતરપાન આપ્યા કરવું.

: ૬ :

મૂકવાચન

વાચનશિક્ષણમાં મુખવાચન અને મૂકવાચન બંનેનો સમાવેશ થાય છે. મુખવાચન સાધારણ રીતે બીજાને વાંચી સંજ્ઞાવવા માટે છે. માણસ મુખવાચન કરી શકે, પણ મૂકવાચન કરવા જતાં પોતે જે વાંચે તે સમજી ન શકે તો તેને વાંચતાં આવડે છે એમ ન કહેવાય. મૂકવાચનથી

વાંચનારને શ્રમ આછો પડે છે, ઝડપ વધે છે તે સમજણ પૂર્વકનું વાચન વધારે થાય છે. હજી શાળામાં મૂકવાચનનું યોગ્ય મહત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી. કારણ એ છે કે હજી આપણે એની કિંમત સમજતાં નથી. પરીક્ષાની ઢબછબ એવી છે કે શિક્ષકને મુખ્ય વાચન ઉપર ભાર આપવો પડે છે. શિક્ષણ અને પરીક્ષણમાં મુખ્યવાચન અને સમજણને જુદાં જુદાં ગણી મુખ્યવાચનની કિંમતને છેક આપી કરી નાખી છે, તે તેને યંત્રવત્ ક્રિયા સાથે મૂકી દીધું છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે માણસ મુખ્યવાચન કરતી વખતે સારું સમજતો નથી, તે મુખ્યવાચનની ટેવ હોવાથી મનમાં પણ સંતોષકારક રીતે વાંચી શકતો નથી. મોટે ભાગે મૂકવાચનની શક્તિ માણસ શાળામાંથી બહાર પડ્યા પછી ફળવે છે. જૂનો આદર્શ તાણીને જ વાંચવાનો હતો. મનમાં વાંચે તે વાંચે છે એમ કહેવાતું જ નહિ. તે વખતની વિધાને મોઢેથી પ્રગટ કરવાની હતી એ તેનું કારણ છે. આજે આપણને બીજાને વાંચી સંભળાવવા કરતાં જાતે વાંચી લેવાની જુજર વધારે છે. વાચનનો ખરો આનંદ વાંચનારે પોતે જ લેવાનો છે. આજની ધડીએ મૂકવાચનની શક્તિ સારી રીતે મેળવી લેવાની છે. વાંચતાં વાર લાગે તે

સારું ન ગણાય. વાંચીને અર્થ શોધવા રહેવું પડે. એ બરાબર ન કહેવાય. જેમ વંચાતું જાય તેમ સમજાતું જાય તે જાતતું મૂકવાચન સારી રીતે ખેડાવું જોઈએ. શાળાઓએ આ માટે ખાસ યોજના કરવી જોઈએ. શરૂઆતથી જ કાળજી લેવાવી જોઈએ. શબ્દોનું વાચન શરૂ થાય ત્યારથી જ મનમાં વાંચવાની ટેવ પડવી જોઈએ. આ માટે ચિઠ્ઠીવાચન ઉપયોગી વસ્તુ છે. બાળક ચિઠ્ઠી વાંચી તે પ્રમાણે કામ કરે એવી પ્રથા પાડવાથી તે જે વાંચશે તે સમજીને જ વાંચવા માંડશે; કારણ કે તેને તે પ્રમાણે કામ કરવું છે. દાખલા તરીકે બાળકને 'નાક બતાવો' એ ચિઠ્ઠી વાંચવી છે ને તે પ્રમાણે તેને કામ કરવું છે. બાળક ગમે તે રીતે વાંચી ચલવી નહિ શકે; અર્થ નહિ બેસે ત્યાં સુધી ફરી વાર વાંચશે. અર્થ બેસશે ત્યારે જ તે ક્રિયા કરવા દોડશે. આમ સમજવા માટે મનમાં જ વાંચવાની ટેવ પડશે. આ ટેવ મૂકવાચનને પણ સારું કરશે. મૂકવાચન બરાબર થયું છે કે નહિ તે જોવા માટે શિક્ષક ધ્યાન રાખે કે બાળક ચિઠ્ઠી પ્રમાણે વાંચે છે કે નહિ. તેના કામ ઉપરથી તે સમજશે. ચિઠ્ઠીનું વાચન અને તે પ્રમાણે કામ થઈ રહ્યા પછી શિક્ષકે ચિઠ્ઠી

મુખવાચન તરીકે વંચાવી લેવાની છે. આથી વાંચનાર ખરેખર કેટલું સમજ્યો છે તે જણાશે. મુખવાચનને બધી રીતે સુંદર કરવા જેમ આદર્શ વાચનની યોજના છે તેમ જ અહીં પણ આદર્શ વાચનની યોજના આવશ્યક છે.

મૂકવાચનને વધારવા માટે ઈતર વાચનને વધારવાની જરૂર છે. બાળકોં રાગડા કાઢી મોઢેથી વાંચે તો તેને અટકાવવાની પણ જરૂર છે. પુસ્તકાલયોમાં મૂંગાં મૂંગાં વાંચવાની ટેવ વધારવાથી મૂકવાચન ખીલશે. મુખવાચનની પાછળ થતી મહેનત અને જતો સમય મૂકવાચન સારું થવાથી આપોઆપ બચશે.

: ૧૦ :

મુખવાચન.

મૂકવાચન અને મુખવાચન બન્નેમાં મૂકવાચનની કેળવણી વધારે કિંમતી છે. છતાં મુખવાચનની સારી એવી ટેવ તો પડવી જ જોઈએ. અથમ મૂકવાચન હોય. પછી મુખવાચન સિદ્ધ કરવું. જ્યારથી બાળક ચિઠ્ઠી વાંચી તેમાં લખ્યા અમાણે ક્રિયા કરે છે ત્યારથી તેનું મૂકવાચન શરૂ થાય છે. ક્રિયા કરી રહ્યાં પછી તે જ વાંચન તેણે

મુખથી એટલે મોઢેથી વાંચવું. આમ કરવાથી વાચનમાં જે એક પ્રકારનું રાગડાપણું અને મંદતા આવે છે તે નહિ રહે. તેથી બાળક મુખવાચનનો જાતે જ સંતોષ લેશે; તેને વાંચાનો આનંદ થશે. માટે પ્રથમ મૂકવાચન અને પછી મુખવાચન એમ કરવાથી સુંદર મુખવાચન અને સારી સમજણ એમ એક પંથ ને દો કાજ બને થશે.

મુખવાચનમાં મુખ્ય વસ્તુ શુદ્ધ ઉચ્ચાર, હલક, ધ્વનિમાં શબ્દનો ભાવ, યોગ્ય વિરામે અટકવું, ચોખ્ખો અવાજ, છટા વગેરે છે. માણસ સમજીને વાંચે તો તેનામાં ભાવ, વિરામ, હલક એ આવવાનાં જ. એ માટે પણ મૂકવાચન મુખવાચનના પાયા રૂપ છે.

શુદ્ધ ઉચ્ચાર માટે, મીઠા અને ચોખ્ખા અવાજ માટે તેમ જ છટા માટે આદર્શ વાચનની છાપ ભારે કિંમતી છે. માણસ વારંવાર ભૂલવાળું, ગડબડિયું, અસ્પષ્ટ વાંચે તો તેથી ભૂલ ના સુધરે. છોકરાઓ ભૂલ કાઢીને ભૂલ કરનાર ઉપર ચડી જાય કે શિક્ષક ભૂલ કરનારને વઢે કે મારે કે દસ વીસ વાર વાંચવાનું આપે તો પણ ભૂલ તેવી ને તેવી જ રહે. આ અનુભવ હવે તો આપણે કબુલ જ રાખવો પડે. આખા વર્ગનું મુખવાચન એટલે

સૂરીલાં બસૂરાં કેટલાંયે વાળંઓનો વાચન જલસો !
એમાં કેાધને કેાઈ સુધારે નહિ પણ સૌ એકબી-
જાને બગાડે. ખરાબ વાચન મ્હેંમાંથી આવે અને
પછી સુધારવું પડે તે પહેલાં જ આદર્શ વાચનની
સુંદર અને દઢ છાપ બાળક ઉપર પડવી જોઈએ.
શિક્ષક બાળકો પાસે રોજ ને રોજ વંચાવે છે
તેને બદલે પોતે સામે આદર્શ વાચન કરે એ જ
સુંદર રસ્તો છે.

બાળકો હમેશા શિક્ષકની છાપ વધારે જ લે
છે. તેનું અનુકરણ તેઓ કરે છે કારણ કે શિક્ષક
તેની સામે મોટામાં મોટી દુનિયા છે. આથી આદર્શ
વાચનની છાપ બાળકો ઉપર જરૂર પડવાની
જ. આદર્શ વાચન કેવું હોવું જોઈએ, તેનું વસ્તું
વગેરેની પસંદગી એ સંબંધે ઉપર લખાઈ ગયું છે.

મુખવાચન માટે હમેશા સહેલી ચોપડીઓ
પસંદ કરવી. ચોથા ધોરણના બાળકો બીજી
ચોપડી કે તેની કક્ષાની ચોપડીઓનું મુખવાચન કર્યા
કરે. તેઓ જાતે એકલા વાંચીને મુખવાચન કરે.
તેઓ સામસામા વાંચે તે સૌથી સરસ. શિક્ષક
સરખે સરખા છોકરાઓની મંડળીઓ ગોઠવી આપે.
તેઓ વારાફરતી એકબીજાને વાર્તાઓ અને પાઠો
વાંચી સંભળાવે; ને શિક્ષક પોતે પણ વચ્ચે વચ્ચે

જઈને એકાદ સારો પાઠ વાંચી આવે તે પણ મુખવાચનને મદદગાર થાય.

મુખવાચન માટે બાળકો જોઈએ તેવાં પુસ્તકો મેળવી લે તેવું નાનું એવું પુસ્તકાલય રચવું. શબ્દ-પોથીનું, ચિહ્નનું તેમ જ બાળપોથીઓ અને ચાલણુ ગાડીઓનું વાચન તેમને માટે સારાં પ્રમાણમાં રહેવું જોઈએ. આ પુસ્તકાલયમાંથી તેઓ ગમે ત્યારે લઈને વાંચે તેમ જ ઘેર લઈ જઈને પણ વાંચે તેવી ગોઠવણુ કરી આપવી.

મુખવાચન વાંચવામાં જે અવાજ થાય તે અવાજ ઓછેથી કેમ થાય તે આપણે જ વાંચીને બતાવીએ. મુખવાચન વાંચવાનું મન થાય ત્યારે તેઓ એકાન્ત અને ખીજને ગડબડ ન થાય તેવી જગાએ જઈને વાંચી શકે તેવી જગા રાખીએ. તેમ જ જ્યારે તેઓ સ્વયંસ્કૃતિથી મુખ-વાચન કરવા બેસે ત્યારે વાંચનમાં પડતી ભૂલને સુધારવાનું તો કદિ જ ન રાખીએ. મુખવાચનમાં બાળક વધારે વસ્તુ વાંચે તેના કરતાં વારંવાર વાંચે તે તરફ ધ્યાન રહે.

: ૧૧ :

ઇતર વાચન

આપણે પાઠ્યપુસ્તકોનો અભ્યાસ કરાવી

ભાષા ભણાવીએ છીએ. ભણાવવાની રીત કંઈક એવી થઈ પડી છે કે વિદ્યાર્થી એકલું પાઠ્યપુસ્તક જ વાંચ્યા કરે છે. શિક્ષક અને પરીક્ષક પાઠ્યપુસ્તકના સંગીન પરિચયમાં ભણુતરની સમાપ્તિ માને છે. પરિણામે વિદ્યાર્થીનું પાઠ્યપુસ્તકની બહારનું વાચન એટલે ઈતર વાચન લગભગ જુજ જેવું અથવા કંઈ નહિ જ હોય છે. આથી ભણનારમાં ભાષાશક્તિનો વિકાસ થતો નથી. તેના જ્ઞાનની મર્યાદા ટૂંકી રહે છે. ટૂંકમાં એકલાં પાઠ્યપુસ્તકો વાંચવાને લીધે વિદ્યાર્થીનું ભાષાબળ નબળું જેવામાં આવે છે.

પાઠ્યપુસ્તકોનો ઉપયોગ તો વિદ્યાર્થીને ભાષાનો ક્રમશઃ પરિચય કરાવવાનો તેમ જ ભાષાની ભિન્ન ભિન્ન શૈલીનો ખ્યાલ આપવાનો છે; જ્ઞાનના વિવિધ વિષયો તરફ અંગુલિદર્શન કરાવવાનો મતલબ કે ભાષા એ વિકાસનું એક બળવાન સાધન છે તેનો વિદ્યાર્થીને અનુભવ કરાવવાનો, તેમ જ તે જ સાધનથી તેને સંપન્ન કરવાનો છે. પરંતુ પાઠ્યપુસ્તક જ્ઞાનકોષ નથી ને ન જ હોઈ શકે; તેમ પાઠ્યપુસ્તક સાહિત્યભંડાર પણ ન જ થઈ શકે. ભાષા દ્વારા સાહિત્યનો આસ્વાદ લેતાં તેમ જ જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવાં વિદ્યાર્થીએ પાઠ્યપુસ્ત-

કંના વાચન ઉપરાંત બહાર જવું પડે. તેણે પાઠ્ય-પુસ્તકના અભ્યાસથી વધતી જતી ભાષાશક્તિની સાથે જ નવાં નવાં પુસ્તકો વાંચે જવાં જોઈએ. પાઠ્યપુસ્તકથી મળતા બળને વાપરવા માટે વાચનનું વિશાળ ક્ષેત્ર તેની આગળ ઉઘડવું જોઈએ. ઇતર વાચનને શાળાના સમયમાં તેમ જ ઘરમાં સ્થાન અને માન મળવાં જોઈએ. પરીક્ષામાં તે શું કામ આવવાનું છે એવા સંકુચિત વિચારને આપણે છોડી દેવો પડે. આ માટે પ્રત્યેક શાળામાં ઇતર વાચનનું પુસ્તકાલય આવશ્યક છે. શિક્ષકોને ઇતર વાચન વિદ્યાર્થીના અભ્યાસમાં બાધા રૂપ લાગે. પરીક્ષામાં એ ક્યાં ઉપયોગી છે? વાંચવું હોય તો ફરી ફરીને પાઠ્યપુસ્તક જ વાંચે કે જેથી તે પાકું થાય, એવા વિચારો એકદમ જતાં વાર લાગે. આથી શરૂઆતમાં તો ઇતર વાચનને એકાદ વિષય ગણી તેને સમયપત્રકમાં 'મહત્ત્વનું' સ્થાન આપીએ. એક કલાક પાઠ્યપુસ્તકનો તો એ કલાક ઇતર વાચન માટે રાખીએ. વિદ્યાર્થીઓ પોતે જ બતાવી આપશે કે પાઠ્યપુસ્તકો કરતાં ઇતર વાચન તેમને કેટલું પ્રિય છે. એટલું જ નહિ પરંતુ પાઠ્યપુસ્તકનો અભ્યાસ ઇતર વાચનને લીધે વધારે ને વધારે સહેલો થશે. વિદ્યાર્થીઓ જેમ

જેમ વાંચતા જશે તેમ તેમ તેમનું વાચનબળ વધશે; તેમ તેમ તેમની સમજણશક્તિ પણ વધશે. આનો લાભ પાઠ્યપુસ્તક ભણવામાં થવાનો જ. ખરી રીતે તો ભાષાનો પરિચય થયા પછી જાતે વાંચે જવું ને જ્ઞાન અને આનંદ લીધા કરવાં એમાં જ ભાષાનો ખરો વિકાસ છે. પાઠ્યપુસ્તકોની સહાય કદાચ અમુક શરૂઆતનાં વર્ષો સુધી ભલે રાખીએ; પરંતુ આગળ જતાં ઇતર વાચન એ જ મુખ્ય બની રહે તે તરફ જતા જઈએ. શાળામાં એક સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય હોય, વિદ્યાર્થીઓને તેમાંથી ભિન્ન ભિન્ન વિષયનાં રસભરી શૈલીવાળાં ક્રમિક પુસ્તકો મળતાં હોય તો ભાષાનો અભ્યાસ શિક્ષકની મદદ વિના કે અદ્યેપ મદદથી ચાલશે જ.

શાળાની બહાર ઘરમાં પણ ઇતર વાચનનો શોખ વધવો જોઈએ. શાળાના ઇતર વાચન પુસ્તકાલયમાંથી વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો મળે. શિક્ષકનો ઉત્સાહ વિદ્યાર્થીઓને ખેંચશે. ઘરે શું કરવું તે વિદ્યાર્થીઓને સૂઝતું નથી; અથવા એકલાં લેસન કરવાનો કંટાળો આવે છે. ઇતર વાચન તેમને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપશે; લેસન કરવા તાજગી આપશે. ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓનો વખત સારી રીતે જશે.

ઇતર વાચનનું પુસ્તકાલય હોંશ અને આવ-

કતથી થવું જોઈએ. તેમાં ગમે તે પુસ્તક ન ચાલે. વર્ગશિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માટેનાં યોગ્ય પુસ્તકો ખોળી કાઢી શકે. ઘેર વાંચવા ઓપતી વખતે પણ વાંચનારની શક્તિનો ખ્યાલ રાખે. વળી ઇતિરવાચનનો શોખ વધારવા માટે તેમ જ પુસ્તકની પસંદગી કરવામાં વિદ્યાર્થીને દોરવા માટે શિક્ષક જુદાં જુદાં પુસ્તકોમાંથી થોડું થોડું વખતે વખતે વાંચી પણ સંભળાવે.

વિદ્યાર્થીઓને ખરેખર ક્યાં પુસ્તકો ગમે છે ને ક્યાં નથી ગમતાં તે જાણવા માટે એટલે કે ઇતર વાચનમાં કમિકતાનો અભ્યાસ કરવા માટે તેમ જ વ્યક્તિગત પ્રગતિ જોવા માટે પુસ્તકાલયમાં વાંચનારનાં નામો તેમ જ લીધેલાં પુસ્તકો વગેરેની નોંધ જોઈએ. એ નોંધ પરથી આખી શાળાએ કેટલાં પુસ્તકો વાંચ્યાં, ક્યાં ગમ્યાં, ક્યાં પૂઞ્યાં જ રહ્યાં, કેટલા સમયમાં કેટલાં વાંચાયાં, પ્રત્યેક બાળકે કેટલાં વાંચ્યાં, સરેરાસ બાળકદીઠ કેટલાં વાંચાયાં વગેરે હકીકતો તરી આવશે. એ ઉપરથી ઇતર વાંચનનું પુસ્તકાલય દિન પ્રતિદિન કેમ સુધારવું ને વિદ્યાર્થીઓને તે તરફ કેમ અભિમુખ કરવા તે પણ જણાશે.

દ્વિતીય ખંડ

—૦૪૬૦—

લેખન શિક્ષણ

કોઈ વાર એમ પણ બતાવવું કે ખૂબ પાસે પાસે લીંટા કાઢીને જ સુંદર રંગ પૂરી શકાય છે, નહિ કે ધસીને. તેની નોટના પહેલા પાને અથવા વર્ગમાં લીંટા પૂરેલ આકૃતિઓ ટાંગવી. આ બધું એક વાર રસ્તેથી ખસી ગયેલ બાળકને મારે છે. વળી બાળકો પહેલેથી જ છૂટે હાથે ઝરડ. ઝરડ. ફરડ લીંટા કાઢે તે જ સારું છે. ધીમે ધીમે બે બિંદુઓ જ મેળવવાથી હાથની છૂટ થશે નહિ. ઝડપથી લીંટા દોરવા છતાં મર્યાદા આગળ અટકી જાય એવો હાથમાં કાણુ આવે. તે જરૂરનું છે.

કોઈ પણ લીંટી ધાર્યા પ્રમાણે કાઢવી એટલે બે નિશ્ચિત બિંદુઓને જોડી દેવાં, એવી રીતે કે ધારેલી દિશા આવે. ભૌમિતિક આકૃતિચિત્રની રેખાઓ એવાં બિંદુઓની છે; હરકોઈ બિંદુથી ચેન્સિલ લઈ બીજા બિંદુને જોડી દેવાનું કામ બાળક લીંટા કાઢવામાં સહેજે કરે છે. બે નિશ્ચિત બિંદુઓ તેની સામે ઉભાં રહેતાં નથી, જો કે ગમે ત્યાં બે નિશ્ચિત બિંદુઓને જ તે જોડે છે. તેથી તેને બિંદુઓ જોડાશે કે નહિ તેની ચિંતા રહેતી નથી. પ્રત્યેક લીંટામાં એ જ ક્રિયા-બિન્દુઓને જોડવાનું કામ આવે છે. જેમ જેમ બાળકના લીંટા સીધા અને સમાન્તર થાય તેમ તેમ તે

સામસામેનાં મિંદુઓને અજાણપણે જોડે છે એ ચોક્કસ છે.

પ્રથમ તો બાળકને લીંટા દોરવાની અમરતી મળ આવે છે. પણ ધીરે ધીરે જેમ જેમ તેની નજર આગળ આકૃતિની પરિસીમા આવતી જાય છે, તે જેમ જેમ લીંટા મિંદુઓની બહાર ન જાય તેમ જ ટૂંકા પણ ન રહે તેવી નજરથી તે પૂરવા માંડે છે, તેમ તેમ તેની હાથની કેળવણી શરૂ થાય છે તે સાચો આનંદ વધે છે.

ભૂલ થાય છે તેવી ચિંતા માથા ઉપર ઝૂઝમતી નથી. છતાં ચતી ભૂલ દેખાયા કરે છે. એ મિંદુઓ દેખાતાં નથી છતાં જોડાણ જાય છે. એમાં આ રચનાની ખુબી છે.

આમ ભૌમિતિક આકૃતિઓમાં લીંટા પૂરવાનું રહસ્ય છે. અમરતાં લીંટા કાઢવાનો કરો અર્થ નથી.

મોટી ઉંમરનાં કેટલાંએક બાળકો જે આગળ વધેલાં નથી હોતાં તેઓ આંકીને લીંટા કાઢે છે, પણ આ ખોટો સંતોષ છે. તેમને તેમ કરતાં રોકવાં અને રસ્તે મૂકવાં.

બધી પ્રાથમિક શાળાઓના બાળકોમાં આ લીંટા કાઢવાની પદ્ધતિ હાજલ કરવામાં આવે તો

ખુબ જ કામની છે. એને માટેનાં સાધનો તો દસ
ભૌમિતિક આકૃતિઓ, પાટી ને પત્થરપેન. આકૃ-
તિઓ લોઢાની હોવાથી વર્ષો સુધી ચાલશે. કોઈ
સમૃદ્ધ શાળા કાગળ ને રંગીન પેન્સિલો આપી
શકે તો વધારે સારું. બાળકો રંગની મજા લઈ શકશે.
પણ તેમ કરવું શક્ય ન હોય ને પાટી પેનથી
ચલાવવું પડે તોયે તેના બીજા લાભો તો મળશે જ.

૧ પેન્સિલ ઉપર કાષુ આવશે.

૨ આંગળાઓ ધારે તેમ વળી શકશે.

૩ ભૌમિતિક આકારો ને તેની અંદર ડિઝા-
ઇનો (ઘટના ચિત્રો) પાડવા તરફ બાળકો જશે.

આમ લેખન અને ચિત્રકળાની કાંઈક પૂર્વ
તૈયારી થઈ શકશે.

: ૨ :

શ્રુતલેખન

શ્રુતલેખનનો ખરો ઉદ્દેશ લેખનમાં ગતિ
આણવાનો છે. જ્યાં લખવા માટે બાળકોનો હાથ
તૈયાર થાય તે પહેલાં લખવાનું શીખવવામાં આવે
છે, અગર તો જ્યાં બાળકોએ સ્વયંસ્કુરણથી વારં-
વાર લખીને લખવાની ઝડપ કેળવી નથી હોતી.

જ્યાં બાળકો લખવામાં ધીમાં હોય છે. તેમને માટે શ્રુતલેખન વ્યવહાર્ય છે.

ઝડપ સાથે શુદ્ધ લેખન અને સુલેખન જોડી દેવામાં આવ્યાં છે. પરિણામે આજે આપણે શ્રુતલેખનમાં ત્રણ વસ્તુઓ માગીએ છીએ: સારા અક્ષર, શુદ્ધિ અને ઝડપ. પણ શુદ્ધિ વ્યાકરણનો વિષય છે; શ્રુતલેખન એની પરીક્ષા રૂપે જ હોય માટે તેને જુદો જ શીખવવો જોઈએ. એમ જ સુલેખન આવડે છે કે નહિ તે જોવાનું શ્રુતલેખન સાધન છે. પણ જ્યાં ઝડપ ફળવવા માટે શ્રુતલેખન વાપરવું છે ત્યાં સુલેખન પણ જુદા વિષય તરીકે જ રાખીએ. જોડણી, જોડાક્ષરો, વિરામો વગેરે શીખવવા માટે જુદી તેમ જ અક્ષરો સારા કરવા માટે ઘૂંટાવવું વગેરેની જુદી ગોઠવણો થવી જોઈએ. અલગ રીતે આ કામ સાથે જ ગતિનો વધારો કરવા શ્રુતલેખન ચાલે. શ્રુતલેખનમાં પડતી ભાષાની ભૂલો અને ખરાબ અક્ષરો માટે જુદે વખતે જુદા ઉપાયો લેવાય. અત્યારે ચાલે છે તેમ એક જ સમયમાં આ બધી બાબતો ન જોઈએ.

સાંભળીને લખવાની ઝડપ માટે કાન, હાથ અને આંખનો સહકાર જોઈએ. પ્રથમથી જ કાનને એવી ટેવ પાડવી કે એક વાર સાંભળીને તે તુરત

જ ગ્રહણ કરી લે. આજે શિક્ષક જ્યારે શ્રુત-
લેખન લખાવે છે ત્યારે છોકરાઓ ‘ શું ? ’
‘ જી ? ’ એમ કરે છે. તેઓ આખું વાક્ય ધારણ
કરી શકતા નથી. શિક્ષક બે ચાર વાર બોલે છે.
શિક્ષક એક વાર ધીમેથી બોલે ને તે વખતે શિક્ષક-
સામે જોઈ વિદ્યાર્થીઓ સાંભળે ને પછી લખે તો
એક જ વાર બોલવાથી ચાલશે.

વળી શ્રુતલેખનનો ઉદ્દેશ ઝડપ છે એટલે
એનો અર્થ એવો નથી કે ગમે તેવા ખરાબ અક્ષરો
કાઠીને ઝડપ વધારવી. ઝડપનું ધોરણ અતિશયોક્તિ
ભરેલું ન હોય. અક્ષરો બગડે તેવી રીતે ઝડપ ન
જ વધારાય. બહુ ઝડપ કરવા જતાં અક્ષરો બગડે
છે. સારા અક્ષરે ખરી ઝડપ વધારવી હોય તો
શરૂઆતમાં શ્રુતલેખન થોડી ગતિથી લખાવવું ને
અક્ષરો તો છૂટા, મોટા અને ચોખ્ખા કઢાવવાનો
જ આગ્રહ રખાવી. તે માટે વખત આપવો. પણ
ધીમે ધીમે તે જ અક્ષરો સાથે ગતિ વધારવી.
આમ કરવાથી અક્ષરો સારા રહેશે ને ગતિ વધશે.

વળી શ્રુતલેખનનો ઉદ્દેશ ઝડપ વધારવાનો
હોય તે ગમે તે પુસ્તકમાંથી લખાવાય. એમાં આ-
પાઠો ચાલ્યા છે ને આ નથી ચાલ્યા એ ન જોઈએ.
જ્યારે શ્રુતલેખન માટે પાઠો નક્કી કરવામાં આવે

છે ત્યારે તો પાઠો રીતસર ગોખાય જ છે.

શુદ્ધિ વગેરેમાં વિદ્યાર્થી કેવો કાચો છે, તેના અક્ષરો કેવા છે તે શ્રુતલેખન વખતે શિક્ષક ધ્યાનમાં રાખી લે, પણ તે વખતે તે સુધારવા પાછળ ન રોકાય. તેને માટે જુદો વખત લઈ લે.

વળા ઘેરથી દસ વીસ વાર લખી લાવવાથી ગતિ વધતી નથી. ગતિનો મુખ્ય વિચાર સામે રાખ્યા વિનાનું શ્રુતલેખન વખતનો વ્યય માત્ર છે.

આમ શ્રુતલેખન જુદો વિષય કરી નાખીશું તો ઝડપથી લખવાની શક્તિ ખીલવવા બાળકો રાજી રહેશે. તેમ જ બીજા વિષયો વધારે સારી રીતે શીખવવા અવકાશ રહેશે.

: ૩ :

જોડણીનું શિક્ષણ

જોડણીનું શિક્ષણ શિક્ષકને અને શીખનારને બન્નેને તકલીફ આપે છે. અભ્યાસના સમય દરમિયાન વિદ્યાર્થીનું લક્ષ કંઈ નહિ તો શુદ્ધ અશુદ્ધ જોડણી તરફ ખેંચાતું કરવું જોઈએ.

જોડણી તરફ વિદ્યાર્થીનું લક્ષ દોરવાથી ધીમે ધીમે જોડણીની સુરચિ તેઓ કેળવશે. પાંચ પચાસ

શબ્દોની જોડણી શીખવવાથી કે કરાવવાથી જોડ-
ણીની રચિ કેળવાતી નથી. જોડણીની ખાખતમાં
આંખ ને કાનની તીવ્રતા અને સંસ્કારિતા કેળ-
વવાની જરૂર છે.

ત્રણ રીતે આપણે જોડણી માટેની રચિ
જગાડીને કેળવી શકીએ. એક કાનની મદદથી,
બીજી આંખની મદદથી અને ત્રીજી હાથની મદદથી.

ખરી રીતે જોડણી એ વાણી અને કાનનો
વિષય છે. ભાષા લખાતી થઈ તે પહેલાં બોલાતી.
ભાષામાં વાણીની શુદ્ધિ અને કાનની તીવ્રતાને લીધે
જોડણી આંવી ગઈ છે. ત્યાર પછી લખાણમાં મુખ-
જોડણી ઉતરી. આથી જોડણીની શુદ્ધિને માટે
વાણીની નિર્મળતા ને કાનની સૂક્ષ્મતા ને તીવ્રતા
કેળવવાની જરૂર છે.

વર્ગમાં શિક્ષકે શુદ્ધ વાણી બોલવી; સ્વાભા-
વિકૃતપણું બોલવી. પોતાનામાં ઉચ્ચારશુદ્ધિની કે
અવાજશુદ્ધિની ખામી હોય તો દૂર કરવી.

ખાળકે જોડણીશુદ્ધ વાતાવરણમાં રહેશે
તેથી તેમનો કાન કેળવાશે. આ કેળવાયેલા કાન
દ્વારા નીચેની રીતે વિદ્યાર્થીઓને જોડણી શીખવવી.

વિદ્યાર્થીઓને ગોળાકારમાં બેસાડી શિક્ષકે
કહેવું: “હું બોલું છું તે સાંભળો. તમારે કાને માફે

બોલેલું ટૂંકું સંભળાય તો બે હાથ ઉંચા કરજો
તે લાંબું સંભળાય તો એક હાથ ઉંચો કરજો.”
ટૂંકું કેને કહેવું અને લાંબું કેને કહેવું તેનો
દાખલો બોલીને આપવો. જેમ કે વિનાયકમાં વિ
ટૂંકા બોલાય છે, જ્યારે વીનાયકમાં વી લાંબા-
વીને બોલાય છે. માટે પહેલા વિનાયકનો વિ
ટૂંકા કહેવાય અને બીજા વીનાયકનો વી લાંબો
કહેવાય. આટલું સમજાવ્યા પછી વિચાર, વિવેક,
વિના, ચીર, નીર, હીર, એ શબ્દો ઉચ્ચારવા
અને હાથ ઉંચા કરાવવા.

આવી રીતે જ્યારે બાળકો ટૂંકા ઉચ્ચાર
એટલે હ્રસ્વ ઉચ્ચાર અને લાંબા ઉચ્ચાર એટલે
દીર્ઘ ઉચ્ચાર એમ સમજે છે એવું જણાય
ત્યારે ચાકથી પાટિયા ઉપર હ્રસ્વ ચિહ્ન લખીને
વિદ્યાર્થીને કહેવું: “ટૂંકા ઉચ્ચારનું આ નિશાન
(િ) અને લાંબા ઉચ્ચારનું આ નિશાન (ી).”
પછી વિનાયક, વિચાર, વિવેક, વિના, ચીર, હીર
વગેરે શબ્દો હ્રસ્વ દીર્ઘનાં નિશાનો મોટાં દેખાડીને
લખવા. ત્યાર પછી નવા શબ્દો પાટીમાં વિદ્યાર્થી
પાસે લખાવવા. આ એક જાતનું શબ્દોનું જોડણી
માટેનું શ્રુતક્ષેપન થયું. પણ આ શ્રુતક્ષેપનનો
પાયો જુદો છે. શબ્દો લખાવેલી વખતે સિદ્ધકે

સ્વાભાવિક ઉચ્ચાર કરવા; ખાસ લંબાવીને કે ખાસ ટૂંકાવીને જૂની શ્રુતલેખન લખાવવાની ઠગે ઉચ્ચાર ન કરવા.

શબ્દોના ઉચ્ચાર ધીરેથી, ઘટાથી અને અત્યંત સ્પષ્ટતાથી કરવા. બાળકોને અગાઉથી કહી રાખવું કે દરેક શબ્દ કેટલી વાર બોલાશે. કહેવામાં આવ્યું હોય તેનાથી વિશેષ વાર બોલવું નહિ. પહેલેથી જ ‘શું લખાવ્યું?’ ‘શું લખાવ્યું?’ એવા પ્રશ્નો પૂછવાની ટેવ પડવા જ દેવી નહિ.

શરૂઆતનું કામ બને તેટલાં શાંત સ્થળે કરવું કારણ કે કામ કાન દ્વારા લેવાનું છે. પડતી ભૂલો સુધારવી નહિ તેમ ભૂલ પંડી છે તેવું વિદ્યાર્થીને જણાવા દેવું નહિ, પણ ભૂલ પડવાનાં કારણો શોધવાં. બહેરો અથવા ઓછું સાંભળનાર વિદ્યાર્થી કે શબ્દ અને ધ્વનિનો અસિક વિદ્યાર્થી આ રીતે જોડણી શીખી શકશે નહિ.

બાળકોને કહેવું: “તમે પોતે જેવી રીતે બોલો છો તેવી રીતે લખો. બોલો જોઈએ, રવિવાર. કહો જોઈએ, વિ તમારા કાનને ટૂંકા સંભળાય છે કે લાંબો?” વિદ્યાર્થી શુદ્ધ બોલતો હશે તો તે કહેશે: “ટૂંકા સંભળાય છે.” આપણે તેને કહેવું: “ત્યારે રવિવાર લખો. વિ ટૂંકા લખશો ને?”

૫મી વિદ્યાર્થીઓને પોતાની મેળાએ પોતાની વાણી સાંભળવાનું અને સાંભળીને હ્રસ્વ, દીર્ઘ-વાળા શબ્દો જાતે લખવાનું સૂચવવું. ધ્વનિ-પ્રધાન અને શબ્દપ્રધાન વિદ્યાર્થીઓ આ કામમાં બહુ રસ લેશે અને શુદ્ધ લખશે.

આ જ રીતે એક શબ્દમાં આવતા એકથી વધારે હ્રસ્વ દીર્ઘ લખવાની દિશા બાળકોને બતાવવી. આ કામ રમત જેવું થવું જોઈએ. અર્થવાળા કે અર્થ વિનાના શબ્દો વાપરી શકાય. મુખ્ય આધાર ધ્વનિ ઉપર છે. શિક્ષક પાસે સારો શબ્દસંગ્રહ રહેવો જોઈએ, અને તે કક્કાવારીના ક્રમમાં હોય તો વધારે સારું; તેમ જ ઉદ્યોગી શિક્ષક જે ત્રણ કે ચાર અક્ષરની જોડણીવાળા શબ્દોનો સંગ્રહ પણ રાખી શકે.

હવે આંખથી જોડણી શીખવવાની રીત વિષે વિચારીએ. આની પાછળ કોઈ શાસ્ત્રીય ધોરણનો પાયો ગોઠવી શકાતો નથી. જોડણીવાળા શબ્દો જોવડાવવા અને ધ્યાનમાં રખાવવાથી ધીમે ધીમે જોડણી એકધારી થવા લાગે છે. કોઈ પણ ચોપડીના પાનામાં પેન્સિલથી હ્રસ્વ શબ્દો અને દીર્ઘ શબ્દો ઉપર નિશાનો કરાવવાં. જાતજાતની જોડણીવાળા શબ્દો ચોપડીમાંથી પાટીમાં ઉતરાવવા.

આ ઉપરાંત ખીજી વધારે સારી રીતો વિકસાવવાની ખાકી છે. જરા મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓને પ્રૂફ રીડીંગનો શોખ લગાડીએ તો આ શબ્દ હ્રસ્વ કે દીર્ઘ તેનો વિચાર કરવો પડશે, અને તેથી તે તેનો નિર્ણય કરશે, અને કરેલો નિર્ણય વારંવાર તેને યાદ રહેશે. એકનાં એક ખીખાં આંખ આગળ આવવાથી આંખ પોતે જ તેને પકડી રાખે છે અને તેથી આપણે સ્વતઃ જ વખત આવે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ લખીએ છીએ. પ્રૂફ રીડીંગનું કામ શિક્ષક પાટિયા ઉપર બતાવી શકે.

હાથથી જોડણી એ રીતે સાધી શકાય; એક તો શુદ્ધ જ શબ્દોની વારંવાર નકલ કરવાથી, અને ખીજું ગળામાંથી વાણી હ્રસ્વ નીકળે છે કે દીર્ઘ તે ભેદ લડીયા કે ટોટા ઉપર આંગળીઓ મૂકીને પારખવાથી. આપણે આપણા ટોટા ઉપર આંગળી મૂકી બોલીશું તો આંગળીઓ ઉપર ટોટો શબ્દોન્યારણને લીધે ઉંચો નીચો થતો માલુમ પડશે. હ્રસ્વ દીર્ઘનો ભેદ ટોટા ઉપર આંગળીઓને જણાય છે તેની દરેક શિક્ષક પ્રથમ પોતે ખાત્રી કરે. આ ખાત્રી વિદ્યાર્થીને પણ કરાવે એટલે વિદ્યાર્થીઓ પાસે હ્રસ્વ દીર્ઘવાળા શબ્દો ઉચ્ચારાવે, અને આંગળીઓ ઉપર હ્રસ્વ દીર્ઘના થડકા કેવા

લાગે છે તેનો અનુભવ કરાવે. વિદ્યાર્થી આથી બીજી રીતે પણ હ્રસ્વ દીર્ઘનો ભેદ પકડતાં શીખશે અને જેમ ખોતાની વાણીમાં રહેલી શુદ્ધિ કાનથી સાંભળી શકશે તેમ સ્પર્શથી અને સ્નાયુથી પણ તે વાણીને સાંભળશે અને તેની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ લેખનમાં ઉતારશે.

: ૪ :

શબ્દો છૂટા પાડવા

વાણી શબ્દસંગીત છે. વાણીની મધુરતા, ક્રાંમળતા, મૃદુતા તેમ જ કર્કશતા, કઠોરતા વગેરે વાણીસંગીતના સૂરો છે; અને વાણીમાં શબ્દ પરત્વે કે વાણી પરત્વે વ્યક્ત થતું ડોલન એ શબ્દસંગીતનો તાલ છે. આપણે બોલીએ છીએ ત્યારે તાલબદ્ધ બોલીએ છીએ. ‘રામે ફળ ખાધું.’ એમાં ‘રામે’ ‘ફળ’ ‘ખાધું’ એ શબ્દો છૂટા પાડીને શબ્દે શબ્દ ઉપર અમુક જાતનો ભાર આપીને આપણે બોલીએ છીએ. એને હું ડોલન અથવા તાલ કહું છું. ‘રામે’ ‘ફ’ ‘ળખાધું’ એમ જો બોલીએ તો આપણે બેતાલ બોલ્યા કહેવાઈએ. ઘણી વાર છાપાના દોષને લીધે પુસ્તકમાં આવું બેતાલું વાંચી કંટાળીએ છીએ. આમ

તાલખંડ લખવું આપણને સ્વાભાવિક છે. દરેક શબ્દ ઉપરનો તાલ બે શબ્દ વચ્ચે રહેલા સમય-અંતરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

આ અંતર ગમે તેટલું ટૂંકું હોય તો પણ એ અંતર હોય તો જ તાલ ઉત્પન્ન થાય. આપણે આ અંતર છોડીને બોલવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો આપણી બોલી ખીન્ન સમજી શકે નહિ. નાનાં ખાળકોની બોલી કેટલીક વાર નથી સમજાતી, તેમ જ બેભાનીમાં પડેલા માણસની બોલી પણ નથી સમજાતી, તેનું કારણ શબ્દો વચ્ચેનું અંતર ઊંડી જતાં વાક્યમાં બેતાલપણું ઉભું થાય છે તે છે.

માણસો જ્યારે લખવા માંડ્યા હશે ત્યારે જાણે કે પોતે બોલે છે તેમ લખે છે એમ સમજીને, શબ્દોને પાસે પાસે લખીને, લખેલું વાંચવા બેઠા હશે. પરંતુ જ્યારે તેમણે શબ્દો એકબીજામાં પેસી ગએલા જોયા હશે, અને પોતે લખેલા શબ્દોનો અર્થ પોતાને શોધવો પડ્યો હશે, અથવા તો તે શબ્દોમાંથી તેમને અનર્થ નીકળતો લાગ્યો હશે, ત્યારે કેમ લખવું તેના વિચારે તેઓ ગયા હશે; અને વિચાર કરીકરીને તેમણે વાણીમાં રહેલ ડોલનને શોધી કાઢી લેખનમાં ઉતાર્યું હશે. તેમના આ પ્રયત્નોમાંથી શબ્દો છૂટા પાડીને લખવાની

રીત શોધાઈ હશે, એમ અટકળ કરી શકાય છે:

આગળના વખતનાં વાર્તા આદિ પુસ્તકોમાં જોઈશું તો તેમાં પ્રકરણોનું, પેરેગ્રાફોનું, પૂર્ણ વિરામનું, શબ્દોને છૂટા પાડવાનું વગેરે કશું ઠેકાણું નહિ મળે. વાણિયાના જૂના કાગળોમાં એ નહિ દેખાય; પત્રોમાં એ નહિ દેખાય; ક્યાંય પૂર્ણ વિરામ મળશે જ નહિ. એક શબ્દથી બીજો શબ્દ છૂટો પણ નહિ દેખાય. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે લેખનમાં કાનોમાત્ર પણ ન હતાં. ધીરે ધીરે વાણીમાં રહેલ ડોલનની સમજણ આવવા લાગી. એક વિચાર પૂરો થાય છે ત્યારે સહેજે આપણે અટકીએ છીએ. આ વસ્તુને લેખનમાં પૂર્ણ વિરામ તરીકે ઉતારવામાં આવી છે. એક જ વસ્તુને ઉદ્દેશીને દર્શાવેલ વિચાર પૂરો બોલી રહીએ છીએ ત્યારે આપણે વધારે વિરામ લઈએ છીએ. નવો વિચારસમૂહ પ્રગટ કરતા પહેલાં ઠીક આરામ લઈએ છીએ. આપણામાં રહેલી આ સ્વાભાવિકતાને આપણે ઓળખીને લેખનમાં પેરેગ્રાફ પાડીને પ્રગટ કરીએ છીએ. આમ જ લેખનમાં શબ્દોને છૂટા પાડવા, વાક્યોને અંતે પૂર્ણ વિરામ મૂકવાં, વાક્યસમૂહોના પેરેગ્રાફ બનાવવા અને પેરેગ્રાફોનું પ્રકરણ અને પ્રકરણોનું પુસ્તક કરવું

એટલે સુધી આપણે પહોંચ્યા છીએ. આ બધું
વાણીમાં રહેલ ડોલન કે તાલને લેખનમાં યથા-
સ્થિત રીતે ઉતારવાના પ્રયત્નોનું પરિણામ છે.

વાણીશિક્ષણમાં કર્ણેન્દ્રિય અગત્યની વસ્તુ
છે. વાણીમાં રહેલ ડોલન આપણે કાનથી સાંભળી
શકીએ છીએ. ડોલનને સૂક્ષ્મપણે પણ સમજી
લેવા માટે કાનની ઇન્દ્રિયનો વિકાસ બરાબર થઈ
જવો જોઈએ. આપણે લખીએ છીએ ત્યારે આપણે
આપણી વાણી કે બીજાની વાણી કાને સાંભળીને
લખીએ છીએ. આથી જો આપણે આપણી વાણીને
લેખનમાં ઉતારવી હોય તો આપણે તેને કર્ણે-
ન્દ્રિય પરં મોટી રીતે છાપવી જોઈએ, કે જેથી તે
કાગળ ઉપર તેમ જ છપાય. હાથને તો માત્ર લખ-
વાનું કાર્ય કરવાનું છે. મગજે હાથને શું લખવું
તેનો હુકમ જ આપવાનો છે; પણ કેવું લખવું
જોઈએ તેનો નિર્ણય તો કાને મગજ પાસે મૂક-
વાનો છે. પહેલાં બાળકોને શબ્દો છૂટા પાડતાં
શીખવવું હોય તો તેમની આંખની મદદ વડે તેમને
કદાચ શીખવી શકાય. જેમની કર્ણેન્દ્રિય બરા-
બર હોય તેમને તો એ ઇન્દ્રિય દ્વારા જ લેખ-
નની શુદ્ધિ શીખવવી. બાળકોના કાન વાણીમાં
રહેલ ડોલનને લેખનમાં સમજતા થઈ જાય એટલે

તે ડોલનને લેખનમાં કેવી રીતે વ્યક્ત કરવું તે પણ તેમને બતાવી શકાય. લેખનમાં છૂટા શબ્દો, છૂટાં વાક્યો, પારાઓ વગેરે પછી એની મેળાએ પડવા લાગે.

પ્રથમ બે ચાર બાળકોને બોલાવીને શબ્દો છૂટા ન લાગે તેવી રીતે એક વાક્ય બોલી બતાવવું. પછી એ જ વાક્ય સ્વાભાવિકપણેથી બોલી બતાવવું. પછી જરા વધારે ડોલનથી એટલે શબ્દો વચ્ચે વધારે સમયનું અંતર રાખીને વાક્યનો હિચાર કરવો. એ તરફ બાળકોનું ધ્યાન ખેંચવું. તેમને કહેવું: “ સાંભળો, હું બોલું છું. તેમાં બોલમાં કટકા પડે છે તે ગણો. ” દાખલા તરીકે ‘ મારી પાસે બે રૂપીઆ છે. ’ એ વાક્ય ‘ મારી... પાસે...બે...રૂપીઆ...છે. ’ એમ બોલી બતાવવું. વાણીથી કટકા પાડીને મૂકવા ને બાળકો પાસે ગણાવવા. બાળકો કહેશે: “ પાંચ કટકા છે. ” ચાલી બીજું, પછી ત્રીજું એમ થોડાંએક વાક્યો મૂકી તેમાં કેટલા કટકા પડે છે તે ગણાવવા. ચાલી ‘ જો પેલું બકરીનું બચ્ચું ’ કે એવી સાદી કવિતાની લીંટીના કટકા પડાવવા. પછી બીજી કવિતાની લીંટીઓના કટકા પણ પડાવવા. બાળકોએ કાને સાંભળીને કટકા પાડવાના છે. આમ

કરવું બાળકોને ગમ્મત રૂપ લાગશે. રમત રૂપે આ ઠીક વખત ચાલશે. કોઈ બાળકની ગણતરીમાં ભૂલ પણ થશે. સામાન્ય રીતે તાલ-ચ્વનિપ્રધાન બાળકોની ભૂલો ઓછી થશે. આમ સારી રીતે ગણતરી આવડી ગયા પછી કાગળ ઉપર શબ્દોને પાસે પાસે મૂકી એક વાક્ય લખવું, અને મોઢેથી બોલાતા વાક્યમાં રહેલું ડોલન લખવામાં કેમ દર્શાવાય તે પ્રત્યેક શબ્દ પછી લીટી મૂકીને બતાવવું. અને વિદ્યાર્થીઓને કહેવું કે આ રીતે તમે લખવામાં પણ કટકા પાડી શકશો. વિદ્યાર્થીઓ આ રમત પૂકડી લેશે. તેમને નાનાં નાનાં વાક્યો આપવાં જેવાં કે—

એક મોર કળા કરે છે.

મારે ઘેર એક પોપટ છે.

હું કાલે ઘેર આવું છું.

આંખ વિના જોવાય છે.

બાળકોને કહેવું કે તેઓ વાક્યોના શબ્દોને ચેન્સિલના ઉભા લીટાથી છૂટા કરી બતાવે. શરૂઆતના દિવસોમાં તેઓ વિભક્તિને, તે અને તે જેવા અવ્યયો અને કેટલાંએક ક્રિયાપદો જેવાં કે કરે અને છે તેમ જ એ અને છે ને છૂટા પાડવા ન પાડવામાં ભૂલો કરશે. ધીમે ધીમે બાળકો

આવી ભૂલો કરતાં અંટકશે. નાનાં વાક્યો ઉપરથી મોટાં અને આગળ જતાં વધારે મોટાં વાક્યોનાં શબ્દો છૂટા પડાવવા.

આ મારે છેક નાનાં વાક્યોથી માંડીને મોટાં વાક્યો સુધીનો સારો એવો સંગ્રહ તૈયાર રાખવો. આ વાક્યો ડોલનની દૃષ્ટિએ ખાસ પસંદ કરવાં. કેટલાંક વાક્યો એવાં હોય છે કે જેમાં ડોલન હોતું જ નથી. સાહિત્યમાં રહેલ સંગીતને જાણનાર માણસ ડોલનને તરત પકડી શકે છે, અથવા ડોલનની ખામીઓ સહન કરી શકતો નથી.

નાનામાં નાનાં વાક્યોમાં—

મારા કાકા

નાના કાકા

ભાઈ બેન

કાકા માંમા

એવાંને લેવાય ને મોટાં વાક્યો તો કુસુમાવત્તિ અથવા કાદમ્બરીમાંથી પણ લેવાય.

લંબાઈના પ્રમાણમાં વાક્યોના ક્રમ પાડવા. અને પ્રત્યેક ક્રમમાંથી થોડાંએક વાક્યો લઈ પ્રત્યેક ક્રમનાં વાક્યોના શબ્દોને પાસે પાસે લખી જુદા જુદા કાગળો તૈયાર કરવા.

વળી શબ્દો છૂટા પાડવાની રમત શીખ્યા

પછી પુસ્તકોમાં છાપેલા શબ્દો છૂટા છે કે પાસે છે તે બાબત તરફ તેમનું લક્ષ મેંચવું. તેમને મોઢેથી નાનાં નાનાં વાક્યો લખાવવાં ને લખતી વખતે રમતનું ફળ કેવું આવ્યું છે ને શી કચાશ રહી ગઈ છે તે જોવું.

વાક્યોની પસંદગીમાં વસ્તુની પસંદગીનો પણ વિચાર કરવાનો રહે છે. જે બાળકો લેખન સાથે સાથે અર્થમાં રસ લેતાં જતાં હોય તે વસ્તુની પસંદગી જરૂર ઉપકારક થઈ પડે.

શરૂઆતનાં વાક્યો એવાં પસંદ કરવાં કે જેમાં વિભક્તિ કે એવી, ભૂલો ઉત્પન્ન કરે છે તેવી વસ્તુઓ વાક્યોમાં ન આવે. સામાસિક શબ્દો, બે ક્રિયાવાળાં ક્રિયાપદો, પ્રત્યય કે ઉપસર્ગવાળા શબ્દો, વગેરે ભૂલ ખવરાવે તેવા શબ્દો શરૂઆતની રમતમાં દાખલ કરવા નહિ.

આ રમતના અવાન્તર લાભો પણ લક્ષમાં લેવા જોઈએ. વાચન અને લેખન આનો અવાન્તર લાભ છે. જોડણી તરફ આડકતરી રીતે બાળકોનું ધ્યાન જાય છે એ પણ એક વિશેષ લાભ છે.

: ૫ :

સારા અક્ષરો

વિદ્યાર્થીઓના અક્ષરો સારા થાય માટે કૌંપી ખૂંક લખાવાય છે. તેનાથી અક્ષરો ખરેખર સારા થયાનું પૂરવાર થયું નથી. ઉલટું આજના જમાનામાં આપણા અક્ષરો દિન પ્રતિદિન ઓછા સારા થતા જાય છે. કૌંપી ખૂંક પણ પરીક્ષાનો વિષય છે તેથી શિક્ષકને અને વિદ્યાર્થીને ગમે તેમ કરી સારા અક્ષરોનું પરિણામ બતાવવા પૂરતી જ ચિંતા રહે છે. જે વિદ્યાર્થી સારી કૌંપી લખી શકતો નથી તેને ખીખ વિદ્યાર્થીઓની મદદ મળી રહે છે. કૌંપી ખૂંકથી કદાચ કૌંપી ખૂંકમાંના અક્ષરો કાઢવા જેટલો હાથ બેસે છે પણ તેથી છૂટથી અને ગમે તેવા કદના અક્ષરો કાઢવાની શક્તિ મળતી નથી. ખરી રીતે એ શક્તિ જ સારા અક્ષરો માટે જરૂરની છે. ઘૂંટવાથી સારા અક્ષરો બની શકે છે એ સિદ્ધાંત કૌંપી ખૂંકમાં સિદ્ધ થતો નથી કારણ કે ઘૂંટવા માટે જે એક ચોક્કસ મરોડ ઉપર અનેક વાર હાથ ફરી જવો જોઈએ તે કૌંપી ખૂંકમાં શક્ય નથી. કૌંપી ખૂંકમાં તો માત્ર અમુક અક્ષરો લખી જવાનું મળે છે. પાટીમાં ખાલીથી અક્ષરો લખ-

વામાં અક્ષરો લખવાનું જે પુનરાવર્તન થાય છે તે પણ કૌપી ખૂંડના લેખનમાં નથી કારણ કે ખડીના અક્ષરો રોજ ને રોજ નવા લખાય છે ને તેવી રીતે અક્ષરોનું ફેરવું પુનરાવર્તન થાય છે. કૌપી ખૂંડ લેખનમાં અક્ષરો ખરાબ ન આવે માટે ખૂબ ધીમેથી કાઢો નં પડે તેમ લખવાનું છે. હલ્લી જાય કે ખગડે તો રખખરથી. તે કાઢી નાખવાનું હોય છે. એમાં ભૂલને પડવા જ ન દેવી એવો હેતુ હોવાથી હાથ લંબાઈને ખીકે ખીકે કામ કરે છે. તેથી લખવામાં જે છૂટ અને છૂટ સાથે જે ભૂલ-રહિતપણું ને સુંદરતા જોઈએ તે ન જ મળે. વારંવાર ખગાડીને સારું કરવાની છૂટ હોય છે ત્યારે જ ખરાબમાંથી સારામાં જવાય છે. પહેલેથી ખગાડાય જ નહિ એમ નિયમ હોય છે ત્યાં ચેતન વિનાનું, સ્વતંત્ર કાણુ વિનાનું, જડપણું આવે છે. ને તે તેટલી જ મર્યાદામાં પ્રવર્તે છે. વળી જે બાળકોને લખતાં આવડ્યું છે પણ જેમના અક્ષરો સારા થયા નથી તે પાછળથી સુધારવા માટે કૌપી ખૂંડ લખાવવામાં આવે છે. લગભગ બધા બાળકોના અક્ષરો સારા હોતા નથી કારણ કે આપણી અક્ષરો શીખવવાની રીત જ અક્ષરો ખરાબ કરાવે તેવી છે. પ્રથમ બાળકોને ખરાબ

અક્ષરોને માર્ગે જવા દેવાં ને પછી કોપી લખાવી સારા અક્ષરો કરાવવા એ 'શીદીભાષના ડાખા કાન' જેવું થયું કહેવાય. પ્રથમથી જ અક્ષરો સારા શીખવવા કે બગડ્યા પછી સારા કરવા એ બેમાં શું સારું છે તે કહેવાની જરૂર નથી. કોપી ખૂંક પાછળ જે શ્રમ અને દ્રવ્યનો વ્યય અક્ષરો બગડ્યા પછી કરવામાં આવે છે, તેને બદલે એ શ્રમ અને ખર્ચ પ્રથમથી કરવામાં આવે તો ? જે આપણે પ્રથમથી જ સારા અક્ષરો માટે ઉપાય લઇએ તો કોપી ખૂંક આપોઆપ જ નીકળી જાય.

સારા અક્ષરો કાઢવામાં બે જાતની આવડતની જરૂર છે: અક્ષરના સારા આકારનો ખ્યાલ-અનુભવ અને સારા અક્ષરો કાઢવાનો આંગળાં અર્થાત્ હાથનો કાબુ. આજે આપણે અક્ષરોનું જ્ઞાન કરાવીએ છીએ, પણ સારા અક્ષરોનું નહિ. બાળક આંગળ પ્રથમથી જ સુંદર આકારના અક્ષરો આવે તે માટે આપણે દરકાર નથી કરી. આપણે તેને શીખવવા માટે જે અક્ષરો પાટીમાં લખી આપીએ છીએ તેમાં ઘાટીલાપણાની આપણને થોડી કાળજી છે. છાપેલા અક્ષરોની મદદથી અથવા અક્ષરોનાં પત્તાં કે ગંજીપાથી આપણે બાળકને અક્ષરો શીખવીએ છીએ, તે અક્ષરો કેટલાં વિરૂપ છે તેની ખાતરી

કરવા તેની ઉપર ફરી વાર નજર કરવી. માટે આપણું પ્રથમ ધ્યાન બાળકો સામે પહેલેથી જ સુંદર અક્ષરો આવે તે તરફ જવું જોઈએ.

જે બાળકોને સારા, ઘાટીલા આકારનો પ્રથમથી પરિચય કરાવ્યો હોય તો તેઓ તેવા જ કાઢવા જશે. આંખથી થતો અક્ષરોનો અનુભવ અધૂરો છે. જે સાથે સાથે જ સ્પર્શથી અનુભવ આપીએ તો જ તેમનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ ને પૂર્ણ થાય. અક્ષર શીખવાની ઉંમરનાં નાનાં બાળકોની આંખો કાચી-અવિકસિત હોય છે, જ્યારે સ્પર્શ વધારે તીવ્ર હોય છે. માટે બાળક અક્ષરોની સપાટીને સ્પર્શીને અક્ષરોનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ લે તેમ કરવું જોઈએ. આ માટે કાં તો રેતીમાં કાઢેલા કે પાટિયા ઉપર ધૂળમાં કાઢેલા કે રેતીયા કાગળના બનેલા અક્ષરો ઉપર આંગળીઓ ફેરવી બાળકે તેને જાણવા જોઈએ. હરકોઈ કરકરી સપાટીવાળા અક્ષરો ચાલી શકે. અલખત આ અક્ષરો વારેવારે આકારમાં બદલાતા જવા ન જોઈએ. બાળકો આગળ અવલથી આખર સુધી એક જ સુંદર ઘાટના અક્ષરો આવે. ઘાટ વારેવારે બદલાય તો એક ચોક્કસ ઘાટની છાપ સ્પર્શ અને ત્યાંથી મગજ ઉપર ન પડતાં પરિણામ રૂપે ચોક્કસ ઘાટ મગજ ઉપર

છપાય નહિ. વારંવાર બદલાતા ઘાટને લીધે મગજ ઉપર એક ઉપર બીજી ને બીજી ઉપર ત્રીજી એમ જાતજાતની છાપો પડવાથી મૂળ અક્ષરની છાપ વિકૃત થઇ જાય છે.

મનમાં રમતી અક્ષરની છાપને બરાબર બહાર ઉતારવા માટે હાથ અને આંગળાંમાં 'પેન્સિલ' કે 'પેન' પકડવાનો અને તેને બરાબર ગતિ આપવાનો કાબુ જોઇએ. આ કાબુ આપ્યા પહેલાં જ એટલે કે અક્ષરશિક્ષણની શરૂઆત સાથે જ પેન વાપરવી પડે છે. કાબુ વિનાના હાથથી અક્ષર બરાબર જ આવે છે. માટે એક બાજુથી અક્ષરોનો ખ્યાલ અક્ષરો ઘૂંટાવીને આપવો જોઇએ, તેમ જ બીજી બાજુથી હાથ ઉપરનો કાબુ પેન્સિલ કે પેનનો છૂટો વપરાશ કરાવીને જ આપવો જોઇએ. આ માટે બાળકને લીંટાથી આકૃતિઓ ભરવાનું શીખવવું જોઇએ. પાટી કે કાગળ ઉપર ભૌમિતિક આકૃતિ કાઢી બાળક તેમાં લીંટા પૂર્યાં જ કરશે. આથી હાથ બરાબર સ્થિર અને ધાર્યા પ્રમાણેનો આકાર કાઢી દે તેવો કાબુ લઇ લેશે. લીંટા વિષે આ સંબંધે વિગતથી લખવામાં આવ્યું છે.

: ૬ :

પત્રલેખન

આપણે ત્યાં પત્રલેખનની કળા હજી આણુ-
વિકસી છે. આપણે જ્યારે ખીજ દેશના વેપારીઓ,
મુત્સદીઓ, કેળવણીકારો, મિત્રો વગેરેના પત્રો
વાંચીએ છીએ ત્યારે આ બાબતની ખબર પડે
છે. આપણી શાળાઓમાં પત્રલેખનનો વિષય છે
ખરો, પણ તેમાં માત્ર મોટે ભાગે જૂની વેપારી
રીતના કાગળો લખતી વખતે મથાણું કેમ બંધાય
અને અંતે કેમ લખાય તે જ શીખવાય છે. થોડા-
એક પત્રોના નમુના ગોખાઈ જવામાં પત્રલેખન
આવી જાય છે. પરીક્ષા વખતે કે અમસ્તું દરેક
બાળકનું પહેલેથી તે છેડે સુધી એક જ ઢબનું લખાણ
દેખાય છે. આ ગોખેલું ભણતર પાછળથી ભૂલાઈ
જવાય છે અને મોટે ભાગે ઠેકાણા વિનાના પત્રો
લખેલા જોવામાં આવે છે..

જ્યારથી ખીજ દેશના પત્રો આપણી
જાણમાં આવ્યા છે ત્યારથી શાળામાં નહિ પણ
વ્યવહારમાં પત્રલેખન સારું થતું જાય છે. અંગ્રેજી
પત્રોમાંથી આપણે ઘણું ઉપાડી લેવા લાગ્યા છીએ,
અને તેથી પત્રનાં મથાળાં અને અંત ઉચિતતા

પ્રમાણે વિવિધ થતાં જાય છે. જૂની ઢગનાં લાંબાં મથાળાં નવા લેખકોમાં ક્યાંય નથી જડતાં. કંકાત્રી કે મેલામાં હજી જૂની પત્રલેખનશૈલી ચાલે છે ને વેપારીઓએ પણ જૂની રીત જ સાચવી છે.

જેમ મથાળામાં આપણા પત્રલેખનમાં ફેરફાર થયો તેમ જ લખવાની શૈલીમાં પણ થયો છે. પ્રત્યેક પત્રલેખક પ્રણાલિકાને અનુસરતો નથી; માત્ર હકીકતને લખી જતો નથી; પોતાની વિશિષ્ટ લેખનશૈલીથી પોતાના વિચારો લખે છે. આથી વાંચવાનો આનંદ વધે છે. પત્રલેખન વ્યવહારનું એટલે ઉપયોગી સાધન થવા ઉપરાંત કલાની કૃતિ પણ થતું જાય છે.

ભાષાજ્ઞાન અને ભાષારસિકતા જેમ જેમ વધતાં જાય છે તેમ તેમ તેનું પ્રતિબિંબ પત્રોમાં પડે છે. વાંચવી ગમે તેવી સાદી, છટાદાર અને જોરદાર ભાષામાં પત્રો લખાતા જાય છે. પત્રોમાં પણ શબ્દોને કાળજીપૂર્વક વાપરનારાઓ પોતાના પત્રોને શક્તિવાળા બનાવે છે.

કેટલાએક મિત્રો પોતાની પત્રલેખન-શક્તિનો પત્રો લખી લખી ખાસ વિકાસ કરે છે; કેટલાએક જેમ વાર્તા રૂપે લેખ લખે છે તેમ

પત્રાવલિ રૂપે પણ લેખ લખે છે.

વળી પત્રલેખનમાં તેની આસપાસની બાબતુ પણ ધ્યાનમાં આવતી જાય છે. ગમે તેવો કાગળ, ગમે તેવી શાહી, ગમે તેવી રીતે મથા-જેથી તે છેડે સુધી લખેલું લખાણ એ જતાં જાય છે ને તેને બદલે કાગળની, રંગની, કદની, શાહીની, ટાંકણી વગેરેની પસંદગી બદલાતી વધતી અને સુધરતી જાય છે. તારીખ ક્યાં લખવી ને શરનામું કેમ લખવું એમાં જાત-જાતના નમુના ઉમેરાતા જાય છે. શ્રી. બસુભાઈ રાવત અને ભાઈ અનન્ત પંડ્યા ને એવા ઘણા રસિક, કલાપ્રિય જનો અક્ષરોના મરોડ અને જગ્યાની ગોઠવણમાં ખૂબ ખીલવટ કરે છે.

પરિણામે જેઓ સાહિત્યરસિક છે, જરા વિશાળ દુનિયાના પત્રલેખન સાથે પરિચિત છે, તેઓએ પત્રલેખનની કળા ખીલવવા માંડી છે; અને આપણને વખતે વખતે ટપાલીના હાથમાંથી પોતાના હાથમાં ઝટ લેતાં મન થાય, અને એક જાતના આનંદના અનુભવ સાથે શરનામાંથી માંડી અંદરના કાગળના છેદના અક્ષર સુધી વારે વારે વાંચી જવાનું ગમે તેવા પત્રો પણ હવે મેળવી શકીએ છીએ.

પણ આવી જાતના પત્રલેખનનું વર્તુળ માત્ર દ્વંકું છે. અંગ્રેજી ભણેલા, સાહિત્યરસિકો ને કલાપ્રિય જનો આ કળા ખીલવી રહ્યા છે. લોકોનો મોટો ભાગ હજી ધૂંડિયા જેવા પત્રો લખે છે; વંચાવા આવે તો કેઈ વાર કંટાળાથી વાંચવાનું ગમે તેવા પત્રો ચાલે છે કારણ હજી નવા પત્રલેખનને શાળામાં સ્થાન અપાયું નથી. શાળામાં હજી જૂની પુરાણી રીત ચાલે છે, અને તેમાં પણ કશું ધ્યાન અપાતું નથી. એક નકામા વિષય જેવો એ વિષય આજે થઈ પડ્યો છે !

શાળામાં પત્રલેખનનો વિષય નવેસરથી દાખલ કરવો જોઈએ; તેમ જ તેને ભાષા, વસ્તુ અને કલા એ ત્રણે દૃષ્ટિથી રજુ કરવો જોઈએ.

ભાષાનો વિષય ભાષાશિક્ષણ સાથે સંકળાયેલો છે અને રહે. છતાં પત્રલેખનની ભાષા એ નિબંધની ભાષા નથી તેમ જ પુસ્તકની ભાષા પણ નથી. એ ભાષણની ભાષા પણ નથી. પાસેથી દૂર ગએલા માણસ સાથે વાત કરવા માટે પત્ર છે, અને છતાં તે ટેલીફોન જેવો નથી. અર્થાત્ પત્રની ભાષા મુખની જોઈએ ને છતાં તે લખાણમાં શોભે તેવી જોઈએ. પત્રમાં ભાષા એવી રીતે દેખાવી જોઈએ કે જણે વાંચનારને સ્થળનું અંતર

સાથે નહિ. પછી ભલે શૈલી વર્ણનાત્મક હોય, સંવાદાત્મક હોય, ચર્યાત્મક હોય કે વ્યાખ્યાનાત્મક હોય.

પત્રનું વસ્તુ તો તે જ છે કે જે લખનારનું કથિતવ્ય છે. વસ્તુ પરત્વે કશો નિયમ ન હોય. પણ વસ્તુ સ્વાભાવિક જોઈએ, અંતરમાંથી ઉપજતું જોઈએ; લખવા ખાતર લખેલું ન જોઈએ. અર્થાત્ વસ્તુ સર્જન રૂપ હોવું જોઈએ. પત્રવ્યવહારનો ઉદ્દેશ માણુસજાત પરસ્પર દૂર છતાં પાસે આવે ને તેમ થતાં એક બીજાને વધારે ને વધારે સમજે એ હોઈ શકે. આથી પત્ર કૃત્રિમ ન જ હોઈ શકે. પત્ર ધંધાનો હોય કે પ્રેમનો, પણ તે ખરા જીગરનો જોઈએ. આ વસ્તુવિચાર તરફ ભણનારાઓનું ધ્યાન જવું જોઈએ.

પત્રલેખનમાં કળા સચવાય માટે સુંદર અક્ષરોનું શિક્ષણ પ્રથમ છે. છાપેલ જેવા અક્ષરો જ સુંદર ગણાય છે એમ નહિ. અક્ષરો મરોડદાર, ચોખ્ખા, એકધારા, સ્પષ્ટ અને આંખે ઉઠે એ સુંદર છે. શબ્દો છૂટા પાડીને લખવું અને ચોખ્ખ પારાઓ પાડવાં એ સુલેખનમાં આવી જવું જોઈએ. પારાઓનું શાસ્ત્રીય લેખવાની વધારે જરૂર છે.

વાચન ઝડપથી થવું જોઈએ. દરેક વિચાર ચોખ્ખો-
ચોખ્ખો સ્પષ્ટપણે વાંચનાર આગળ દેખાવો જોઈએ.
પારા પાઠવાની કળાથી આ વિભાગ સારો થાય
છે. વિચારે વિચારે પારા જરૂરના છે. જોડલા પારા
વધારે તેટલું વાચન સરલ અને ત્વરિત બને છે.

કાગળની ચોખ્ખાઈ, કવર અને કાગળની
સાઈઝનો મેળ, બીડવાની ખુબી, સુધક શરનામું,
એ બધું પત્રલેખન સાથે ખીલવવું જોઈએ તે
શાળામાં લણાવવું જોઈએ.

હવે આ બધું કરવા માટે પ્રથમ તો ઉત્તમ
પત્રલેખનના નમુનાઓવાળી પત્રલેખનપોથીઓ-
ચોપડીઓ બાળકો આગળ ઇતર વાચન રૂપે આવવી
જોઈએ. આવી ચોપડીઓ આપણે ત્યાં તૈયાર
નથી તો શિક્ષકો પોતાની શાળા પૂરતી તે લાથે
લખીને તૈયાર કરી શકે છે. આ નમુના પોથીમાં
વિવિધ પત્રો હોય ને તે સુંદર શૈલીથી લખા-
એલા હોય.

મોટા નાના માણસોના સાચે સાચા સુંદર
પત્રોના સંગ્રહો છપાએલા ન મળે ત્યાં સુધી
તેને પણ શિક્ષક સંગ્રહે અને બાળકો માટે
વાંચવા મૂકે.

આવું ઇતર વાચન પત્રલેખન માટે સારી

તૈયારી રૂપ થશે.

ખીજી વર્ગમાં પાટીમાં પત્રો લખાવવા કરતાં બાળકો એક બીજાં પર સાચે સાચા પત્રો લખે, તે એક બીજાને વંચાવે તેવી પ્રેરણા કરવી. શિક્ષક પોતે પણ રોજ એક એ પત્રો જુદા જુદા બાળકો પર લખે.

એવું પણ બની શકે કે દરેક બાળક કોઈ ને કોઈના પર રોજ એક પત્ર લખે અને શાળામાં જ રાખેલી એકાદ પેટીમાં નાખે. તે એકાદ છોકરો સાંજે પેટી ખાલી કરી ટપાલી જેમ વહેંચે. આથી પત્ર લખવાનો અને વાંચવાનો સાચો અનુભવ થશે.

શરનામાં કેમ કરવાં વગેરે સુઘડતા માટે શાળામાં નમુના રૂપે પોસ્ટકાર્ડો અને કવરો રાખવાં. કોઈના સારા નમુનાનો પણ સંગ્રહ રાખવો. છોકરાઓ તે જુએ અને તે ઉપરથી પોતાનાં કવરો, કાર્ડો વગેરે ઉપર શરનામાં કરે.

અંદર શું લખવું તે બાબતમાં બાળકોને સૂટાં મૂકવાં. એમને ઠીક લાગે તે લખવા દેખ્યે. તેઓ પોતાના પત્રોમાં પોતાની વાતો, નાની વાતો, પોતાના દષ્ટિબિંદુઓ લખે તે જ સારો પત્રવ્યવહાર છે; તે જ સાચું પત્રસાહિત્ય છે; તેમાંથી જ તેઓ સાચા પત્રલેખકો થશે.

: ૭ :

નિબંધલેખન

આપણી પ્રાથમિક શાળાઓમાં નિબંધ-લેખનનું શિક્ષણ વર્ષોથી ચાલે છે. નિબંધલેખનનું શિક્ષણ એકંદરે ખીજા વિષયોથી વધારે અધરૂં ગણાય છે. સ્વ. નવલરામભાઈએ ‘નિબંધરીતિ’ નામનું નાનું એવું ઉપયોગી પુસ્તક લખી નિબંધ-લેખનના વિષય ઉપર સારું અજવાળું પાડ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓ એ પુસ્તકમાંથી નિબંધલેખનના નિયમો યાદ રાખી શકે છે. ‘નિબંધસંગ્રહ’ નામનું એક ખીજું પુસ્તક પણ બહાર પડેલું છે. એમાં જુદા જુદા વિષયો ઉપર તૈયાર નિબંધો છે. વિદ્યાર્થીઓ આ નિબંધો મોટે ભાગે વારંવાર વાંચીને (ગોખીને) શીખે છે. કેટલાએક હુશિયાર વિદ્યાર્થીઓ તેનો સાર ધ્યાનમાં રાખી નિબંધ લખતી વખતે તેનો સારો ઉપયોગ કરે છે. સાત ધોરણ પૂરાં કર્યા પછી ‘નિબંધરીતિ’ ના નિયમો ‘નિબંધ-રીતિ’ માં જ રહે છે; ગોખેલું વસ્તુ આસ્તે આસ્તે સરી જાય છે તે નિબંધ શીખેલા વિદ્યાર્થીનો લેખનપ્રબંધ. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી બન્નેને શરમાવે તેવો દેખાય છે. આ સ્થિતિ અત્યંત સ્વાભા-

વિક છે. અંગ્રેજ ભણેલા વિદ્યાર્થીઓને સ્વભા-
 શામાં સારું લખાણ કરતાં નથી આવડતું એ
 ઉઘાડી વાત છે; પણ ટ્રેનિંગ કેલેજમાં ત્રણ વર્ષ
 સુધી જેમણે માતૃભાષાનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે
 એવા સીનિયર શિક્ષકોના લેખન તરફ જોઈએ તો
 મનમાં દુઃખ થાય છે. આપણી આસપાસ નજર
 નાખીશું તો કેવો અવુલ્લવ થશે? વાંચી શકે,
 વાંચીને સમજી શકે, વાચનમાં રસ લઈ શકે,
 વાંચેલા લેખ ઉપર સારું એવું વિવેચન કરી શકે
 ને સમાલોચના પણ લઈ શકે એવા સુશિક્ષિત
 જનોની સંખ્યા ઓછી નથી. તેમને લખતાં આવડે
 છે, તેમને વિચાર દર્શાવતાં આવડે છે, તેમને અવ-
 કાશ પણ હોય છે, તેમનામાં સંકલ્પબળ પણ હોય
 છે; ને છતાં તેઓ કહે છે કે ‘અમે લેખ જેવું
 લખી ન શકીએ.’ તેઓનું સાધારણ લખાણ
 જોઈશું તો તેમાં અમુક પ્રસંગો બાદ કરતાં થોડું
 જ ઠેકાણું લાગશે. એકાદ માસિકના તંત્રીની
 ઓફિસમાં જઈને જેમણે તો માલુમ પડશે કે
 થોડકાખંધ લેખોનો તેના ઉપર વરંસાદ વરસે છે
 પણ તેમાંથી થોડા જ લેખો તે પસંદ કરી શકે
 તેવા હોય છે; અને પસંદ કરેલા લેખો ‘જ્યારે
 આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણે ઘણી વાર

બોલીએ છીએ કે નથી આ લેખોમાં ભાષાનું બળ કે નથી એમાં વિચારનું બળ. આવા લેખો તંત્રી મંહાશયે શા માટે પસંદ કર્યા હશે? આપણે ત્યાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં ઘણાં પુસ્તકોને જરા કાળ-જીવી જોઈએ તો આપણે નિરાશ થઈએ. મૌલિક લેખોનો અભાવ એ જ વસ્તુની સાક્ષી પૂરે છે.

આ પરિસ્થિતિનું કારણ નિબંધનું શિક્ષણ છે. નિબંધશિક્ષણને માથે આ કાંઈ જેવો તેવો આક્ષેપ નથી. પ્રશ્ન એ છે કે નિબંધનું શિક્ષણ ખરાબ છે. માટે સુધારનું જોઈએ, કે તેના શિક્ષણને લીધે ભાષાના પ્રદેશમાં નવું સર્જન કરવાની શક્તિ કુંઠિત થાય છે. માટે તેના શિક્ષણને શાળામાંથી રજા આપવી જોઈએ?

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપીએ તે પહેલાં નિબંધ એટલે શું અને તે કેવી રીતે પ્રગટ થઈ શકે તેનો થોડોએક વિચાર કરીએ, તે પછી જોઈએ કે શાળામાં તેને સ્થાન છે કે કેમ?

કાંઈ પણ લખવું તે નિબંધ નથી. ટાઇપ રાઇટર લખે છે, મિતાક્ષરી ભાષા (શોર્ટ હેન્ડ) લખનાર પણ બીજાના કહેવાથી લખે છે, લહીયો લખે છે, કારકુન લખે છે. ને જાપજાનાનો કંપોઝીટર પણ લખે છે. પણ તેથી તેમનું લખાણ

નિબંધ નથી. એ સ્પષ્ટ છે. પણ વાણિયો વેપારના કાગળ લખે છે, મિત્ર પોતાના અંતરની હિમ્મતનો પ્રેમપત્ર મિત્રને લખે છે, પ્રવાસી પોતાના પ્રવાસના અનુભવોને પોતાની રોજનીશીમાં ટાંકે છે ને શિક્ષક નોકરી માટે કે પ્રમોશન માટે અરજી કરે છે, એ બધું લેખન તે નિબંધ છે. આવું કથન જરા વિચિત્ર લાગશે, પણ તે થોડો જ વખત.

નિબંધની વ્યાખ્યા ગંમે તે અપાધ હશે. મેં તે વ્યાખ્યા ગોખી પણ હશે પણ આજે તે ભૂલી ગયો છું. હું એક બે નવી વ્યાખ્યાઓ ઉપજાવી કાઢું છું. ‘નિશ્ચય અથવા નિર્ણયપૂર્વક બાંધેલા વિચારોને લખીને વ્યક્ત કરવા એનું નામ નિબંધ.’ અથવા ‘પોતાના વિચારોને યથાનિયમ મૂકવા તેનું નામ નિબંધ.’ જે કોઈ માણસ પોતાના અંતરના વિચારોને વ્યવસ્થિત રીતે મૂકી શકે તેને હું નિબંધકાર કે લેખક કહું. પછી તે વિચારો વેપારીના કાગળમાં હોય કે મિત્રના પત્રમાં હોય કે વકીલની દાવાઅરજીમાં હોય કે ન્યાયાધીશના ફેસલામાં હોય. માણસોને આજે આટલું પણ ખરાખર નથી આવડતું તે છતાં શાળાઓ હજી નિબંધશિક્ષણનો મોહ છોડતી નથી. નિબંધશિક્ષણને સુધારવું. એનો અર્થ કાઢી નાખવું

એ જ છે, એ જ રાખવો પડશે, એ જ હું કરવા માગું છું. પણ એમ શા માટે ? કારણ કે સીધી રીતે નિબંધલેખનનું શિક્ષણ શાળા આપી શકે નહિ, તેમ શાળાનો એ પ્રદેશ પણ નથી. શાળા તો બહુ બહુ તો નિબંધલેખનની તૈયારી રૂપે જે કેટલીએક વસ્તુઓની આવશ્યકતા છે તેનું શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરી શકે. શાળાએ એટલું જ કરવું જોઈએ. એથી વધારે કરે તો નુકશાન કરી બેસે.

નિબંધમાં અંદરના વિચારો એ એક મુખ્ય વસ્તુ છે અને વિચારોની સ્પષ્ટતા એ બીજી વસ્તુ છે. વિચારોની સ્પષ્ટતા એટલે ચોખ્ખો વિચાર કરવાની નિર્મળ બુદ્ધિ. નિર્મળ બુદ્ધિનાં તત્ત્વોમાં વસ્તુની પસંદગી, વર્ગીકરણ, તુલના, નિર્ણય અને ઠરાવ પ્રમુખપણે છે. વળી અંદરના વિચારોને બહાર મૂકવાની રીતિ એ નિબંધલેખનમાં ત્રીજી વાત છે. વિચારોની ગુંથણી, યથાક્રમ ગોઠવણ, સમતોલપણું, સુસંગતિ, સપ્રમાણતા વગેરે કલાનાં અંગો છે, તે તે આંતર વિચારો તથા વિચારોની સ્પષ્ટતા જેટલાં જ અગત્યનાં છે. આ બધું નિબંધ-રીતિમાં આપેલા નિયમો ગોખવાથી કે નમુનાના નિબંધો યાદ રાખવાથી આવડે નહિ. શાળા જ્યારે

નિબંધો શીખવવા એસે છે ત્યારે વિદ્યાર્થીને જક નિયમો આપીને કહે છે કે પ્રથમ વિષયનું વર્ણન કરો, પછી વિષયમાં વિચારો વણો, વગેરે વગેરે. પણ તેથી શું થાય ? તેથી કંઈ અંતરમાંથી વિચારો નીકળે ? અંતરમાંથી વિચારોને પ્રગટ થવાનું અયોજન પણ શું ? જાણી અમુક ખીખાં જેવા નિયમો આપ્યાથી માનસિક શક્તિ કેળવાય ખરી ? એમાં તો જડતાની વૃદ્ધિ જ થતી આવે.

નિબંધલેખનને કોઈ પણ રીતે સંકળ કરવા માટે જે બધા જાત જાતના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે તે જ બતાવે છે કે નિબંધલેખનનું કામ આ રીતે તો શાળાએ છોડી જ દેવું જોઈએ. ચિત્રની મદદ વડે નિબંધલેખન શરૂ કરવાનાં પુસ્તકો વિદ્યાર્થીમાં વપરાય છે ને તેની નકલ અહીં પણ થવા લાગી છે. ચિત્ર ઉપરથી વાર્તા ઉપજાવવાનું શિક્ષણ પણ નિબંધલેખનને જ મદદ આપવા માટે છે. વાર્તા કહી જઈને વિદ્યાર્થી પાસેથી તે બોલાવી જવી એ પણ નિબંધલેખનની તૈયારી રૂપે છે. કેટલાએક હુશિયાર માણસોએ વાર્તાના શિક્ષણને નિબંધશિક્ષણ સાથે બહુ ઝીણી નજર પહોંચાડીને જોડેલ છે. નિબંધલેખન સાફ થાય એટલા માટે હમણાં હમણાં તો ઇતર વાચન

વધારવું જોઈએ એવી ખૂમો પણ સંભળાય છે. કુટલેકે સ્થળે નિબંધલેખનના સફળ શિક્ષણ માટે શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓ પાસે પાઠની તારીજ કઢાવે છે, ને એ રીતે થોડા વિચારોમાંથી વધારે વિચારો બનાવવાની, ને ઘણા વિચારોમાંથી થોડા કરીને મૂકવાની કસરત આપે છે. નિબંધલેખનમાં પ્રસંગોપાત્ત વાપરી શકાય તેવાં વિચારરત્નો પણ ઘણા વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકની ભલામણથી મોઢે કરે છે. છતાં પણ નિબંધલેખન તો દૂર ને દૂર જ રહે છે !

આનો ઉપાય શો ?

આગળ કહેવાય ગયું છે કે નિબંધલેખનમાં પ્રમુખ વસ્તુ અંતરના વિચારો છે. વિચારો પોતાના જ જોઈએ એ પહેલી વાત, અને તે અંતરના હિંડાણમાંથી આવેશ રૂપે નીકળવા જોઈએ એ બીજી વાત. પ્રત્યેક મનુષ્યમાં વિચારોની મૌલિકતા ન હોય તેમ વિચારોના જગતમાં હરહમેશ નવું ને નવું વધતું જતું પણ ન હોય. એટલે ‘ પોતાના વિચારો ’નો અર્થ એટલો જ લઈ શકાય કે, જે વિચારો પોતાના અનુભવમાંથી કાઢ્યા હોય અથવા બીજામાંથી લઈને આપણે પોતાના કર્યા હોય. બીજાના વિચારોને ખરાખર સમજીને, અને તેના ખરાખોટાપણાની તુલના કરીને તેને આપણે

સ્વીકારી શક્યા હોયએ તો તે આપણા પોતાના જ વિચારો કહી શકાય. જે વિચારો આપણને પચી ગયા હોય, જે વિચારો પાછળ રહેલા અનુભવો પછીથી આપણને પણ થયા હોય કે થતા હોય, જે વિચારોનું સત્યઅસત્ય આપણે આંતર કે બહિર જગતમાં જોતા હોયએ, તે વિચારો એક વાર બીજના હોવા છતાં આપણા જ છે. આવા વિચારો નિબંધલેખન માટે આપણે વાપરી શકીએ. બીજના વિચારોમાં આપણો અનુભવ સોળે આના એક જ હોય તો તે વિચારોને આપણે અવતરણથી અથવા સ્વતંત્રપણે વાપરી શકીએ. પરંતુ જે વિચારો આપણા પોતાના નથી, જે વિચારો પાછળ આપણો હૃદય વિષયક કે બૌદ્ધિક અનુભવ નથી, જે વિચારોને આપણી લાગણીએ કદિ ઓળખ્યા નથી, તે વિચારો નિબંધલેખનમાં નકામા છે. અહીં આપણને સમજશે કે મોટે ભાગે લેખકોને પોતાના વિચારો હોતા જ નથી તેથી તે અહીં તહીંથી તફાવત છે, તે નિર્થક અથવા નિરુપયોગી સાહિત્યને જન્મ આપે છે. વિદ્યાર્થીઓને પોતાના વિચારો લખવાના હોતા નથી પણ નિબંધ-સંગ્રહના વિચારો લખવાના હોય છે. દયા, નીતિ, સ્વદેશાભિમાન જેવા વિષયો ઉપર સાતમા ધોર-

ણના વિદ્યાર્થીઓ લખવા બેસે છે તે પોતાના અથવા પારકાના પણ પોતાના કરેલા એવા ક્યા અનુભવ ઉપર લખવાના છે ? અને પછી નિબંધ-લેખનમાં ગોટાળો થાય તો ?

ખરી રીતે તો જેને પોતાના વિચારો નથી તેને લખવાનું હોય જ નહિ; તેણે લખાય પણ નહિ; તેવો પ્રયત્ન કરીને હાંસીને પાત્ર બનવાની જરૂર પણ નહિ. પણ જે માણસની પાસે પોતાના અંતરમાં ઉગેલા વિચારો હોય તો તે વ્યક્ત કરી શકે છે—તે વ્યક્ત થંધ જાય છે. પછી તે એકાદ પત્રમાં હોય કે મોટા પુસ્તકમાં હોય. પણ પરીક્ષા માટે તૈયાર કરેલ નિબંધ કરતાં પત્રની વધારે કિંમત છે. જે જે અંતરના ઉદ્ગારો રૂપે લખાએલું છે તે તે બધું નિબંધ રૂપે છે. અનુભવ પણ એ જ વાતની સાક્ષી પૂરશે. જે આપણે એવો હુકમ બહાર પાડીએ કે જેના અંતરમાં વિચારો પ્રગટે નહિ તે લખે જ નહિ તો નિબંધલેખનનું કામ સહેલું થાય અને સાથે સાથે આજે સાહિત્યમાં જે બધો કચરો એકઠો થયો છે તે વળાઈ જાય.

વિચારો પોતાના જ જોષએ એટલું જ નહિ પણ તે વિચારો અંતરના ઉંડાણમાંથી આવેશ રૂપે નીકળવા જોષએ. આનો અર્થ એ છે કે જેને

ખીજને કંઈ કહેવું છે, કહેવાની બાબતરા થઈ છે, કહ્યા વિના રહેવાનું નથી, તેને જ નિબંધ લખવાનો અધિકાર છે. જેને કશું કહેવાનું નથી તેઓ વિદ્વાનો હોવા છતાં જ્યારે કહેવા નીકળે છે ત્યારે નિષ્ફળ નીવડે છે, અને ગમાર ગામડિયાને પણ જ્યારે કંઈક કહેવાનું હોય છે ત્યારે જાણે કે સાક્ષાત્ સરસ્વતી તેની કલમ ઉપર બેઠાં હોય તેમ તે કહી શકે છે. જેને આપણે ખરા સેખકો કહીએ છીએ, જેમનાં નામો સાહિત્યમાં ચિરંજીવ છે, તેમના લેખો જોઈશું તો તે અંતરની વેદનાના કે અંતરના આનંદોના ઉજાળાનાં છે. પરંતુ જેમનો આવેશ કૃત્રિમ હતો—સ્વાર્થ-માંથી ઉભો થએલો હતો, તેવાઓની કૃતિઓ ભીંડાના છોડ જેમ ચોમાસું જતાં સૂકાઈ ગઈ છે. ઇસુ અને બુદ્ધનાં વચન અનંતતા સુધી એવાં ને એવાં જ રહેશે. ગાંધીજીને લખતાં કયાંથી આવડ્યું ? કંઈ નિશાળનું નિબંધશિક્ષણ એમને સેખક બનાવ્યાનું અભિમાન કરવા મૂર્ખાઈ કરશે ? ગાંધીજીને કહેવાનું છે, અંતરના ઉંડાણમાંથી કહેવાનું છે; ને તેથી તેઓ જે લખે છે તે સાહિત્યની કૃતિ બને છે. તેમના લખાણમાં નિબંધના ગુણો જીવંતપણે પ્રગટ થાય છે. દૂંકમાં જેને

લખવાની સ્પુરણા ન થાય તે ન જ લખે. વિદ્યાર્થીઓને સ્પુરણા થાય છે માટે શું તેઓ લખે છે ? તેમને તો પરીક્ષાની સ્પુરણા થાય છે, વિચાર-દર્શાવવાની નહિ જ.

અંદરના ધક્કાથી આવતા પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ જોઈએ. આ સ્પષ્ટતા કેવી રીતે આવે ? વિચારની સ્પષ્ટતા એટલે નિર્મળ બુદ્ધિ, એટલે પસંદગી, વર્ગીકરણ, તુલના, નિર્ણય અને ઠરાવ કરવાની શક્તિ. આનો પાયો ઇન્દ્રિયોના યોગ્ય વિકાસમાં છે. વિચારમાં મુખ્ય વસ્તુ અનુભવ છે. અનુભવો ઇન્દ્રિયો અને મન દ્વારા થઈ શકે છે. અનુભવો કરવા માટેનાં આ સાધનો જેટલાં તીવ્ર, સૂક્ષ્મ અને તેજ એટલા પ્રમાણમાં અનુભવ બળવાન અને સ્પષ્ટ થાય. આટલા માટે અનુભવની કેળવણી નિબંધશિક્ષણમાં પહેલું અને છેલ્લું પગથિયું છે. માણસે લખવું ક્યાંથી ? અનુભવ વિનાનો માણસ તો અપંગ છે. અનુભવ ક્યાંથી આવે છે ? અનુભવ મેળવવા માટે ઇન્દ્રિયોને અવલોકન સારૂ કેળવવી જોઈએ અને છૂટી મૂકવી જોઈએ. જ્યારે ઇન્દ્રિયો અને મન અવલોકન કરવા લાગે છે, અને અવલોકનના વિષયોને પ્રયોગોની કસોટીએ ચકાવી તેમાંથી સત્યાસત્યનો ભેદ જાણે

છે, ત્યારે તે ભેદ અનુભવ બને છે. વળી અવલોકન, પ્રયોગો અને અનુભવની કળા સ્વતઃ એવી છે કે એ ક્રિયા કરતાં મનુષ્યની પસંદગી કરવાની, વર્ગીકરણ કરવાની, તુલનાત્મક ને નિર્ણયાત્મક શક્તિ આપોઆપ ખીલે છે. આવા અનુભવોમાં માણસના સાચા વિચારો રહેલા છે, ને નિબંધ આવા વિચારો માગે છે. આપણા અનુભવમાંથી પાકેલા કે બીજાના અનુભવોમાંથી ઉપજેલા છતાં ઉપર કહ્યું તેમ આપણા કરેલા વિચારો નિબંધલેખન માટે કાચું સોતું છે.

ટૂંકમાં કહીએ તો નિબંધલેખનના શિક્ષણમાં જે ખરી વસ્તુની અગત્ય છે તે સાચા અનુભવની છે. જેને વસ્તુનો શુદ્ધ અને ઉમદા અનુભવ છે તે જ પોતાના વિચારો શુદ્ધપણે અને ઉમદા રીતે મૂકી શકે છે. અસ્પષ્ટતા, નીરસતા, વગેરે દોષો વિચારોની અશુદ્ધિના છે.

નિબંધલેખનના પાયા રૂપે આ જાતનું શિક્ષણ કેઈ શાળા આપે છે ? ઉલટું અનુભવ વિનાના વિદ્યાર્થીઓ પાસે નિબંધ લખાવાતા હોય તો તે શું અનુભવ કરવાની વૃત્તિને પણ હણી નાખતું નથી ? બેદુર્યમમાં લડાઈ પ્રહારો એક નિશાળ હતી. એનું બધું શિક્ષણ અવલોકન,

પ્રયોગ અને અનુભવ ઉપર રચાયું હતું. જે વસ્તુ વિદ્યાર્થીઓ જાતે જુઓ, જાણે અને જેના ઉપર અખતરાઓ કરી તેમાં ખરું શું છે તે તપાસે તે વસ્તુ ઉપર જ તેમને નિબંધ લખવાનું હતું. જો ખરેખર ઉપર કંઈ તેમ અનુભવો માટે પ્રબંધ કરવામાં આવે તો નિબંધલેખન તો આપોઆપ જ ફૂટી નીકળે.

આજના નિબંધશિક્ષણને બદલે આ અનુભવ માટેની કેળવણીનો પ્રબંધ શાળામાં કરવો જોઈએ.

હવે નિબંધલેખનમાં કલાની ખાજીનો વિચાર લઈએ. અનુભવો હોય, સ્પષ્ટ હોય ને તીવ્ર પણ હોય; પરંતુ તેમાંથી કેટલા આપવા ને કેટલા ન આપવા, કેટલાને ગાણપણે રજુ કરવા ને કેટલાને પ્રમુખપદે રજુ કરવા, તેમને કયા ક્રમમાં મૂકવા વગેરેની આવડત પણ નિબંધલેખનમાં અનિવાર્ય છે. આ આવડત ખરી રીતે તો અનુભવો કરવાની ક્રિયામાં જ આવી જાય છે. અનુભવો કરતી વખતે એક જાતની પસંદગી, સમતોલપણું વગેરેનો વિવેક જાળવવાનો છે. પણ વિવેકની પાછળ રહેલ તત્ત્વ તો એક જ છે. માનસિક કેળવણીનો યોગ્ય પ્રબંધ થયો હોય (જે પ્રબંધ તર્કશાસ્ત્રના અંતર્ગત

અભ્યાસ નથી પણ શાસ્ત્રીય પ્રયોગ છે.) તો નિબંધની કલા વિષયક બાબતુ પણ એટલી જ સુંદર રહે. આવી કલાનો પરિચય આપવા માટે સુંદર સુંદર નિબંધ રૂપ પુસ્તકોનું વાચન પણ આપી શકાય. કોઈ વાર વિચારોના સંમૂહમાંથી એકાદ કલાપૂર્ણ અને તત્ત્વસિદ્ધ નિબંધ પણ લખી દેખાડાય.

પણ જ્યાં સુધી શાળામાં નિબંધલેખનનું લાકડું રહે ત્યાં સુધી બધું નકામું. નિબંધની તૈયારી શાળામાં થઈ શકે ને તે ઉપલાં ધોરણોમાં. બાકી નિબંધલેખન એ તો પરિણામી વસ્તુ છે. અંતરમાં વિચારો ઉભરાયા હોય, તે બહાર નીકળવાને હિંચા હિંચા થયા હોય, તેમને બહાર નીકળ્યા પછી વ્યવસ્થિતપણે ગોઠવતાં આવડતું હોય તો નિબંધલેખન સહજ છે. તેમાં કશું શીખવવાનું હોય જ નહિ, ને શાળાએ માથું ફૂટવાનું પણ ન જ હોય.

જો વૈજ્ઞાનિકના ટેબલ ઉપર હાડકાં, ચામડાં, મળ્ડા આદિ એકઠાં કરીને, સારી રીતે ગોઠવીને, રૂપ રંગ લગાડીને જીવતો માણસ બનાવી શકાતો હોય તો જ નિબંધલેખન નિશાળની પાટલી ઉપર શીખવી શકાય. નિબંધલેખન યંત્રની ક્રિયા નથી.

એમાં પ્રાણની પ્રતિષ્ઠા કરવાની છે. આ પ્રાણ નિબંધરીતિ શીખનાથી કેમ આવી શકે? આ પ્રાણ અંદરથી જ આવે અને એ માટે તો અંદરની જ્યોત પ્રગટવી જોઈએ. આજનું નિબંધશિક્ષણ આવી જ્યોત પ્રગટાવે છે કે ખૂઝાવે છે?

શાળા જે નિબંધલેખનની માત્ર પૂર્વ તૈયારીનો પ્રબંધ કરે તો પણ તેણે ધણું કયું કહેવાય.

આથમિક શાળામાં તો નિબંધલેખનનું સ્થાન રહેતું જ નથી એ આટલી ચર્ચા ઉપરથી સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ થશે.

તૃતીય ખંડ

—૦૦૫૫૦૦—

કવિતાશિક્ષણ

: ૧ :

કવિતાશિક્ષણ

ભાષાનું શિક્ષણ એટલે ગદ્ય અને પદ્યનો બાળકોને પરિચય કરાવવો. આ પરિચય જેટલો દૃઢ અને સ્પષ્ટ એટલું ભાષાનું શિક્ષણ બળવાન થવાનું. પરિચયનાં સાધનો મુખસાહિત્ય અને લિખિત સાહિત્ય છે. બાળક નાનપણથી મુખસાહિત્યના પરિચયમાં આવે છે. વાંચતું લખતું થયા પછી તેને લિખિત સાહિત્યનો પરિચય શક્ય છે. મુખસાહિત્ય કે લિખિત સાહિત્યના પરિચયમાં ગદ્યાત્મક સાહિત્ય બાળક પાસે એકંદરે આજે વધારે અને વહેલેથી આવે છે, જ્યારે પદ્ય સાહિત્યનો પરિચય મોડો મોડો અને થોડો થોડો થાય છે. ધરમાં આપણે બોલીએ છીએ તે મુખસાહિત્ય છે. ધરમાં કે બહાર ગાનનો પરિચય વાણીના પરિચય સાથે સરખાવતાં સાવ ઓછો જણાય છે. પાઠ્યપુસ્તકોમાં પાઠો કરતાં કાવ્યનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું હોય છે.

આમ હોવાથી બાળક ગદ્યનો આનંદ વહેલી ઉંમરે વધારે લેતું થાય છે. વળી આને પરિણામે એવી મોટી સમજણ પણ ઉભી થઈ છે કે બાળકો કાવ્યોને વહેલી ઉંમરે સમજી શકે નહિ તેમ તેનો આનંદ પણ લઈ શકે નહિ, તેથી તેમની આગળ કાવ્યો મોડાં અને એાછાં આવવાં જોઈએ. પરિણામ એમ જ આવ્યું છે. આપણે મોટાઓ સુધ્ધાં પદ કરતાં ગદ્યમાં વધારે રસ લઈએ છીએ. ગદ્ય વધારે સહેલું લાગે છે; ગદ્યનો પ્રચાર ઘણો થાય છે; ગદ્યનું સર્જન પણ અધિકતર છે.

બેશક સરખામણીથી જોતાં કાવ્ય વધારે અધરું છે. ગદ્ય કરતાં પદ જરા મોટી ઉંમરે વધારે આનંદ આપી શકે. મતલબ કે કાવ્ય સ્વતઃ જ જો ઉચ્ચ ભૂમિકાનું સર્જન છે એમ લઈએ તો તેનો ઉપભોગ પણ જરા ઉચ્ચપણે જ થઈ શકે.

પરંતુ એ જવા દઈએ ને સીધો વિચાર કરીએ તો ઉપરનું કથન અત્યારે તો વિચારવા જેવું છે. અર્થાત્ આપણે બાળકોને ગદ્યનો પરિચય વધારે આપીએ છીએ ને પદનો એાછો આપીએ છીએ, ને તેને લીધે આજે પદમાં આપણે એાછી મજા લઈ શકીએ છીએ.

આ પરિસ્થિતિ દૂર કરવા માટે આપણે

આપણા આજના કાવ્યશિક્ષણમાં સુધારા કરવાની જરૂર લાગે છે.

આપણો પહેલો સુધારો આપણી ખોટી સમજણ દૂર કરવાનો છે. તે એ કે કાવ્યોને નાની ઉંમરે મૂકાય નહિ. જરા વિચારી જોઈએ તો આ સમજણ દૂર થશે. સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જોઈએ તો ગંદથી પહેલાં પદ્ય છે એમ જણાય છે. વાણીએ પહેલું સ્વરૂપ કવિતા મારફત લીધું. આપણી દુનિયાનાં લોકગીતો, અને ઇલિયડ મહાભારત રામાયણ આદિ મહાકાવ્યો પ્રથમ પદ્યના નમુના છે. લેખકની શોધ માટે સાહિત્ય રાહ જોઈ નથી શક્યું. સાહિત્ય એટલે સર્જનાત્મક વૃત્તિનું એક વ્યક્ત સ્વરૂપ. અને આ વૃત્તિ તો મનુષ્ય બોલતો થયો તે પહેલાંની છે. વાણીની સાથે તે વાહ્મ્ય રૂપે દેખાઈ. જૂના પુરાણા લોકોનું વાહ્મ્ય એટલે પ્રથમતઃ કાવ્યોનું વાહ્મ્ય. કાવ્ય એક કંઠેથી બીજે કંઠે સહેલાઈથી જઈ શકે. વેણ પદ્ધતિએ એનો અભ્યાસ કેવળ સરળ છે. કાવ્યની ગોયતાને લીધે તે સ્મૃતિપટે ચડવું વધારે સીધું છે. ગ્રાસ અને છંદના બંધનને લીધે અથવા તેમાં રહેલા પુનરાવર્તનને લીધે કાવ્ય અકબંધ રહે છે, ને તેથી તે પરંપરિત વારસામાં ઉતરવાને માટે

વધારે લાયક છે.

પ્રાથમિક લોકોનો સાહિત્યભંડાર કાવ્ય હતું. કાવ્યમાં તેઓ પોતાનું કહાપણ અને અજ્ઞાન ભરતા. કાવ્યમાં તેઓ પોતાની મહત્વાકાંક્ષા અને લઘુતા દેખાડતા. કાવ્યમાં તેઓ પોતાનાં સ્વપ્નો અને ઇતિહાસ પ્રગટ કરતા. કાવ્યમાં તેઓ શોક, મોહ, પ્રેમ વગેરેને સંધરતા. કાવ્ય એક જ તેમનું સંગ્રહસ્થાન હતું, તેમનો ઇતિહાસકાર હતું. એ કાવ્ય લોકજીવનની જીવંત શાળામાં ઉચ્ચારાતું અને આબાલવૃદ્ધ એમાં જીવી જીવી એને જાણતાં, શીખતા ને એમાંથી નવાં કાવ્યો રચવાનો પ્રાણ અને પ્રેરણા મેળવતા. આ જૂનું કાવ્ય એટલે લોકગીત, લોકકાવ્ય. મનુષ્યલોકની બાલ્યાવસ્થા સાહિત્યનો પરિચય કવિતાથી સાધતી; અને આજે પણ બાલ્યાવસ્થા સાહિત્યનો પરિચય કાવ્યથી જ માગે છે ને તે તેને મળવો જોઈએ.

જ્યાં મા હાલરડું ગાય છે ને બાળક ઊંઘી જાય છે, જ્યાં મા ગાતાં, ખાંડતાં, ભરતાં ગીતોં ગાય છે ને બાળક તેની ફરતું હીંડે છે, જ્યાં પિતા પૂજા કરતાં સ્તોત્રો ગાય છે ને સામે બાળક શાંતિથી બેસે છે, ત્યાં લોકગીતનો-કાવ્યનો બાળકને પરિચય છે; ત્યાં તેનું શિક્ષણ છે.

જેમ જેમ જૂના વખતમાં જમ્યે તેમ તેમ માત્ર આવો પરિચય જ બાળકને રસ અને વસ્તુથી ભરતો. આજે પણ જ્યાં એ મુખસાંહિયના જીવંત અવશેષો છે ત્યાં બાળક તેનાથી રસાતું જાય છે. પરંતુ આજની દુનિયા બદલાતી ચાલી છે. લોકગીતો ભૂલાતાં જાય છે. આપણી જીવન-સરણી બદલાતી જાય છે તેમ લોકગીતોને રહેવાને જાણે જગા નથી રહેતી. ઘંટી આગળ લોકગીત રહેતું; ગિરણી આગળ તે નથી રહી શકતું. તે ચૂલા આગળ રહેતું; પ્રાદ્યુમ્ન આગળ કેમ રહી શકે? છતાં લોકગીતોને છોડી દીધે ન ચાલે. અને કાવ્યશિક્ષણમાંથી તેને જવા દેખ્યે તો પાયા વિના જેમ મકાન ચંણી નથી શકાતું છતાં ચણવાની કલ્પના કરીએ તેવું કવિતાશિક્ષણમાં થાય.

આથી કાવ્યશિક્ષણમાં પ્રથમ વસ્તુ લોકગીતોનો પરિચય છે. બાલમનુષ્યનાં ગીતોથી જ બાળકનું કવિતાશિક્ષણ થઈ શકે. આ વિચાર કેટલો સાચો છે તે અનુભવથી સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાય છે. લોકગીતો બાળકો સામે મૂકી જોઈએ. અને તેની ખાત્રી કરી લઈએ. બાલ્યાવસ્થાના કાવ્યપરિચયમાં મુખ્ય વસ્તુ કાવ્યની ગેયતા, ડોલન, તાલની સ્પષ્ટતા અને ઉચિત વસ્તુ છે. બધાં લોક-

ગીતોમાં ગેયતા છે; બધાં કાવ્યો એકલાં ગેય છે; છતાં તે જ કારણે તે બધાં બાળકોને ન ગમે. એમ જ ડોલન, તાલની સ્પષ્ટતા અને ઉચિત વસ્તુ પરત્વે તફાવત પડે છે. લોકગીતોનાં. પડો તપાસીશું ને શિષ્ટ કાવ્યોને જોઈશું તો તેના વિકાસનો ક્રમ જણાશે. આપણે ગેયતા, ડોલન, તાલ અને ઉચિતતાનો ક્રમ શોધવો પડશે. લોકગીતોની ગેયતાનો ક્રમ સીધા પ્રયોગ સિવાય જડી નહિ શકે. લોકગીતોનું સાહિત્ય તાલીમ વગર ન જ મળે. સરખી સપાટી ઉપર તરતાં બધાં લોકગીતોમાં કેઈ પહેલાંનાં તો કેઈ નવાં એમ જડી આવશે. પણ શિષ્ટ કાવ્યો કે કવિતાની બાબતમાં તો આપણે ક્રમ શોધી કાઢી શકીએ. અને જે ક્રમમાં કાવ્યનું સાહિત્ય શરૂ થી-આદ્યાવસ્થાથી વિકસતું આવ્યું હોય તે ક્રમે બાળકો પાસે કાવ્યો મૂકતા જઈ શકીએ. આમ કરશું એટલે મોટે ભાગે બાલકાવ્યનાં ક્રમિક લક્ષણોવાળા કવિતાઓ આપણા હાથમાં સહેજે પડશે.

લોકગીતોમાંનાં બાળલોકગીતો કયાં કયાં છે તે આગળ કહ્યું તેમ અનુભવથી નક્કી કરવું. તેવો અનુભવ કરનારને કેવાં લોકગીતો મૂકવાં ને કેવાં ઉપર પ્રયોગ કરવો તે જાણવું પડશે.

ગેયતાને કારણે મોટે ભાગે ગમે તે લોક-
 ગીત રસિક થશે. પણ બાળકો આગળ બીજા
 કારણો સાથે હોવાથી ક્યું ગીત વારંવાર પ્રિય
 થઈ પડે છે તે તેમને સંભળાવીને જોવાનું છે, ને તે
 ઉપરથી નિયમો તારવી કાઢવાના છે. બાળકોને
 પોતાની દુનિયાના સ્થૂળ તેમ જ માનસિક અનુ-
 ભવો વ્યક્ત કરતું લોકગીત ભાવે છે. પોતાની
 આસપાસનું જગત જેમાં પ્રતિબિંબિત થયું હોય
 છે તેવું ગીત પણ તેને વધારે ખેંચે છે. પોતાનાં
 સુખદુઃખો સાથે જે ગીત વધારે જોડાયેલું હોય
 છે તેવું ગીત પણ ગમે છે. વળી પોતાની કલ્પ-
 નાઓને ઊડાડે, પોતાના તરંગોને પોષે તેવાં ગીતો
 પણ તે સાંભળે છે. વળી જેમાં વાર્તા જેવું હોય
 છે, બનાવોની પરંપરા સાંકળતું ગીત હોય છે, તે
 તેને ધણું ભાવે છે. આ બધું ગીતના વસ્તુ અને
 ભાવ પરંતુ છે. ગીતની ભાષા એટલે તેની ઝડ-
 ઝમક, તેના શબ્દો, અનુધ્વનિઓ, તેની ભાષા-
 રચના એ બધું ગીતની પ્રિયતા અપ્રિયતામાં સાથે
 રહે છે. ગીતની ગાનસરલતા અને સ્મૃતિસરલતા
 પણ ગીતના પક્ષપાત માટે ઉભાં રહે છે. આ
 બધું જોતાં જઈને બાલગીતોને ગીતસમૂહોમાંથી
 તારવી કાઢવાનાં છે.

જૂનાં ગીતો મૂકનારને માત્ર એક જ સૂચનાં
આવશ્યક છે. જૂનાં ગીતોના સંગ્રહકની દષ્ટિ
સંગ્રહ પૂરતી છે. પુરાતત્ત્વવેત્તાની ગીત પરત્વેની
દષ્ટિ જુદી હોય. જુદા જુદા મનુષ્યોની દષ્ટિ-
આત્મલક્ષી કે પરલક્ષી-જુદી જુદી હોય. તેમ જ
શિક્ષકની દષ્ટિ જુદી જોઈશે.

જૂના વખતમાં શું હતું તે લોકગીત દ્વારા
આપણે જાણકારને શીખવવું નથી. જૂનાં ગીતોનો
એ ઉપયોગ આગળ જતાં ઇતિહાસ ભણનાર
માટે હોઈ શકે. આપણે તો જાણકને નિર્દોષ
આનંદ આપે તેવું બાલભોગ્ય ગીત આપવાનું
છે. અને નિર્દોષનો અર્થ આપણે ખૂબ વિચારવેદ
જોઈએ. આપણે આવતી કાલના સમાજમાં જે
બધું જોવા ન ઇચ્છતા હોઈએ તેવું બધું જે
ગીતો પોષતાં હોય તેવાં ગીતોને છોડી દઈએ-
છોડી દેવાં જ જોઈએ. આપણે વહેમી થવા નથી
માગતા; આપણે સાચુ વહુના કજીયાથી કંટાળ્યા
છીએ; આપણે ઝેર દઈને મારી નાખવાનો શોક્ય-
દ્વેષ નથી જોઈતો. એવું એવું જે બધું આપણને
નહિ ગોઠવું છે તેવું ગીતમાં ન જોઈએ કારણ કે
ગીતની સાથે તે પણ જાણકને સ્પર્શે છે. ને જ્યાં
ગીતનો ઝોક એવું એવું આંદશી તરીકે ધરવાનો

હોય છે ત્યાં તો તે વિષ રૂપ જ થઈ પડે છે. માટે ગીત ઉપર આપણે ચોક્કી પહેરે. બેસારવો. બેધરો. ગીતમાં બાળજીવનને-મનુષ્યજીવનને ઉન્નત કરે તેવા ભાવો રહેવા દધએ ને બાકીનાને ફેંકી દધએ. તેમ કરતાં ગીત બધ તો જવા દધએ. ખરી રીતે ગીતની કિંમત ગેયતા, સરલતા, વર્ગો-રેમાં રહેલી છે; તેના વસ્તુની કિંમત છે પણ તે તો ગૌણ છે. આપણે ગીતના જૂના ઢાળોમાં નવું વસ્તુ મૂકી ગીતોને નવાં કરીએ તો ઉત્તમ કાવ્ય-શિક્ષણની શરૂઆતનું સાહિત્ય તૈયાર કર્યું કહેવાય.

લોકગીતનો પરિચય ગાઇને આપવો. જે ગીતો ગવાય, બાળકોને જેનો રસ લાગે તે ગીતો લખાઇને તેમની સામે આવે તો પરિચયને દબ કરશે; પરંતુ ગીતનો પરિચય ગીતગાનથી થાય, ગીતવાચનથી ન થાય તે ભૂલવું નહિ. ગીતપરિચય માત્ર મોઢે કરવાથી કે બોલવાથી નથી થતો. એનો પરિચય ગીતના વાતાવરણમાં રહેવાથી થાય. માટે શાળામાં ગીતો છૂટથી ગવાય એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે.

હવે કવિઓની કવિતાઓ બાળકો આગળ કેમ મૂકવી. તેનો વિચાર કરીએ. પ્રથમ વિચાર તેના ક્રમનો છે. આજના કાવ્યસંગ્રહો-બાલકાવ્ય-

સંગ્રહો સફળ નથી જણાતા. વાચનમાળામાં મૂકવામાં આવેલાં કાવ્યો ઉપર બાળકોને પ્રેમ નથી થતો. ત્યારે શું કરવું ?

આપણું કવિતાનું સાહિત્ય અમુક હદ સુધી વિકસ્યું છે. એ સાહિત્યને તપાસી તેનાં વર્ગો પાડીએ તો કંઈક આવા પડે. એક વર્ગ છેક જૂના કવિઓનો. એટલે હિંદી કે વ્રજ ભાષાની જેના પર અસર થઈ છે તેવાઓનો; બીજો વર્ગ પ્રાકૃત ભાષામાંથી બહાર આવતી ગુજરાતી ભાષામાં જેનાં કાવ્યો થયાં છે તેનો; ત્રીજો વર્ગ શુદ્ધ ગુજરાતીનો અને ચોથો આજના ગુજરાતીનો. આપણી ભાષા સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં થઈને પછી ગુજરાતી થઈ. આપણું બાળકો પાસે ગુજરાતી કાવ્યો મૂકવાં છે; અને બાળકો માટે તે મૂકવાનાં છે એટલે તેા ગુજરાતી કાવ્યવિકાસમાં જે કાવ્યો પ્રાથમિક હોય તે મૂકવાં જોઈએ. આ પ્રાથમિક કાવ્યો કયાં અને તેના કવિઓ કયા તે જોવું પડે. મોટે ભાગે જે બધા ભક્તકવિઓ થઈ ગયા છે તેઓ મિશ્રભાષાના અગર તેા હાયાગુજરાતી ભાષાનાં કવિઓ છે. તેઓનાં કાવ્યો ગુજરાતી કાવ્યસરિતાનાં વિકાસની બહાર ભાગે છે. પ્રેમાનંદ આદિ કવિઓ ગુજરાતી ભાષાના કવિઓ છે પરંતુ તેમનાં કાવ્યો

ઉપર સંસ્કૃત ભાષા અને વસ્તુ બંનેનો પ્રભાવ છે. તેઓ એક રીતે ગુજરાતી ભાષાના કાવ્ય-પ્રવાહના મૂળમાં છે, તો બીજી રીતે તેઓ શુદ્ધ પ્રવાહની પેલી તરફના છે. અર્થાત્ જેમ કોઈ સપાટ પ્રદેશ પરથી વહેતો જલપ્રવાહ ડુંગર પર થઈ નીચે આવે. તો પણ તેની શરૂઆત તો સપાટ સ્થળ ઉપરના પ્રવાહથી નહિ પણ ડુંગરથી થતા પ્રવાહથી થઈ ગણાય છે, તેમ આ કવિઓનાં કાવ્યો વિષે કહી શકાય. છતાં આ કવિઓ સંસ્કૃત ભાષાને અને વસ્તુને ગુજરાતીમાં મૂકતા છતાં, કાવ્યનું શરીર તો નવું જ ધડતા હતા. તેઓ નવી ભાષામાં કાવ્ય રચતા હતા તેથી તેમણે સંસ્કૃત કે વિકસેલી ભાષાનાં વૃત્તો ન લીધાં. તેઓએ લોકહૃદય-લોકમાનસને અનુકૂળ, સ્વાભાવિક અને સહેલાઈથી સ્પર્શી શકે એવા માર્ગ, વેરાડી વગેરે રાગો લીધા. અને ઢાંગની દૃષ્ટિએ આ કવિઓ ગુજરાતી સાહિત્યની કવિતાનદીમાં મૂળ આગળ છે એમ કહેવાય. ત્યાર પછીના જે કવિઓ થયા તેઓએ ગુજરાતનું માનસ, ગુજરાતની જનકથાઓ, ગુજરાતના વહેમો, શક્તિઅશક્તિઓ અને મહે-અછાઓ પોતાની કવિતામાં દર્શાવ્યાં. શામળ વગેરેને ને છેવટે દલપતરામને આ વર્ગમાં મૂકાય. તેમની

કવિતાના ઢાળો સંસ્કૃત ઢાળોથી જુદા છે.

હવે કવિતાના શરીરની દૃષ્ટિએ આપણે આ કવિતાઓનો વિચાર કરીએ. કવિતાપરિચયમાં કવિતાનું શરીર એ પહેલી વાત છે; તે શરીરમાં ઉઠતા ભાવો અને મૂકવાનું વસ્તુ જરા ગૌણ છે. કાવ્યવિકાસની શરૂઆતમાં ગુજરાતી કાવ્યે જે ઢાળો લીધા તે પ્રાથમિક ઢાળો, રાગો કે છંદો ગણાય. તે સરલ છે, સાદા છે; અટપટા અન્વય તેમાં આવતા નથી. લોકગીતો જેમ લોકભોજન અને લોકગત છે તેમ જ આ કવિઓ શિષ્ટ કરતાં લોકના જ ગણાય છે, ને તેમનાં ધણાં કાવ્યો તો લોકગત થતાં લોકગીતપણાને પણ પામેલાં છે. આવા પ્રાથમિક ઢાળો બાળકોને ગમે છે. સ્વં નવલરામે ગરબાની ચોપડી રચી તેમાં આ તત્ત્વ સ્પષ્ટ છે. સાધારણ લોકો-પ્રાથમિક માનસવાળાઓ આ જૂના ઢાળો હજી ગાયા કરે છે. તેમના કવિઓ, લેખકો જૂના ઢાળોમાં કથા વાર્તા લખે છે. માટે બાળકો પાસે કાવ્યના પ્રથમ પરિચયમાં આવા ઢાળોની કવિતાઓ મૂકવી.

જૂના કવિઓએ કે દલપતરામભાઈ સુધીના મધ્યકાલના કવિઓએ કેઈએ બાળકો માટે કાવ્યે નથી રચ્યાં. તેમનાં કાવ્યો તે તે યુગની બાવના

જેમાં પ્રધાન હોય તેવાં કાવ્યો છે. બાળકો માટેનાં ગીતોનો યુગ હમણાં છે. તેથી જૂના રાગોમાં નવાં ગીતો ત્રિભુવન જેવા કવિઓ સફળપણે આપે છે. ભક્તકવિ ભક્તિ ગાય છે, રસિક કવિ રસ ગાશે; શિક્ષકકવિ કે બાળકંપ્રિય કવિ બાળકોને માટે કાવ્યો આપશે.

હમણાં આપણે જૂના ઢાળોવાળાં બાલ-મનોચિત કાવ્યો તારવી કાઢીએ ને તેને બાળકો પ્રાસે મૂકીએ. ગાઇ બતાવીને તેમ જ લખીને તેમને આપીએ. તેમ કરતાં તેમાં રહેલો ક્રમ પણ આપણને જરૂર; ને સાથે સાથે જ આપણે નવું વસ્તુ ભરી જૂના ઢાળોને સજીવન કરતા જઈશું.

ભાઈ ત્રિભુવન જૂના ઢાળો બાળકો માટે આપરવા વધારે લલચાય તો સારું થાય. જુગતરામ શબ્દરીઆખ્યાન વગેરે લખે છે ત્યાં આવી જ રીતે નવું બાલકાવ્યસાહિત્ય રચે છે.

કવિતાઓની પસંદગીનું એક ધોરણ આપણે જોયું કે તેના ઢાળો વગેરે શરીર ગુજરે કાવ્ય-વિકાસને ક્રમે આપણે મૂકવું. બીજી વાત એ છે કે તેનું વસ્તુ તપાસવું. આપણે શામળ વગેરેમાંથી બાળકોને અનુકૂળ વસ્તુવાળાં ઘણાં કાવ્યો શોધી શકીએ. તેઓ વસ્તુમાં પણ વિકાસ કરતા જ

હતા. તેથી તેમનાં કાવ્યો બાળઢાળો સાથે બાલ-
વસ્તુથી ભરેલાં છે. તેઓએ ઊંટ અને ગધેડાંની
અને વાંદરા વગેરેની વાતો પણ કરી છે.

અગાઉ લોકગીતના વસ્તુ સંબંધે જે કહે-
વામાં આવ્યું છે તે કાવ્યોને પણ લાગુ પડે છે.
તેમાં પણ આપણે જે નથી માગતા તેની વાત
ન લેઈએ. આપણો જે આદર્શ આજે નથી રહ્યો
તે પ્રેરનાર કાવ્યવસ્તુનો ત્યાગ કરીએ. બીજી બાજુ
આપણા ભવ્ય અવાજ ને ગંભીર અને પોકળ
આદર્શથી કાવ્યને ભારે કરી બગાડી ન નાખીએ.
આજના બાળકના સહજ જીવનને પ્રેરક-પોષક
એવા વસ્તુભર્યાં કાવ્યો એ આપણાં બાળકોનાં
કાવ્યો છે.

એક બીજો વિચાર પણ વિચારીએ. બાળકો
બન્ને જાતનાં કાવ્યોમાં રસ લઈ શકે છે: એક-
વર્ણનવાળાં કે એકભાવવાળાં અને એક કથન-
વાળાં એટલે કે એકવાત કે વાર્તાવાળાં. આમાંયે
સાદાં વર્ણનકાવ્યો કે ભાવકાવ્યો જેટલાં જ ઉત્કૃષ્ટ
કાવ્યો બાળકોની નજરે આખ્યાયિકાકાવ્યો જણાય
છે. આખ્યાયિકાકાવ્યો વાર્તા રૂપ છે તેથી વાર્તા
તેમને જેટલી ગમે છે તેટલાં જ તે ગમે છે: ઘણી-
વાર તો તે ખૂબ ગમે છે. માટે તેવાં કાવ્યો આપણે

શોધવાં જોઈએ. જુગતરામ જેવા તેવાં કાવ્યો વધારે ને વધારે રચે તો સારું. પ્રાથમિક માનસને લાંબાણ અને વાર્તાકથન જેવું વધારે ગમે છે. નાનાં બાળકોને તેવાં જ કાવ્યો ગમે છે. આપણે મોટા થયા છીએ એટલે ઉર્મિકાવ્યો આપણને વધારે ખેંચે છે. છતાં ગામડામાં મોટાં નરનારીઓ સુદ્ધાં ઓખાહરણ અને નળાખ્યાન કે મહાભારત જેવડાં મહાકાવ્યો સાંભળતાં થાકતાં જ નથી. કાવ્યો લાંબાં હોય. પણ તેમાં બનાવની પરંપરા હશે તો બાળકો ઝીલશે; જ્યારે છેક નાનું કાવ્ય કેવળ ભાવપ્રધાન હશે તો નિરર્થક જશે.

આપણે બાળકોને કાવ્યપરિચય આપીને એસી રહીશું તો પણ તેમને કાવ્યશિક્ષણમાં ઘણું શીખવ્યું કહેવાશે. ખરું શિક્ષણ વસ્તુમાં તરબોળ થવામાં છે. પરિચયથી તરબોળ થવાય છે. પછી અર્થ અન્વય વગેરે ચૂંથણાં તો સહજ સિદ્ધ થાય છે.

આપણે પરિચયની હિમાયત કરી. પણ તે કેમ આપવો ?

આગળ જરા કહી ગયા છીએ છતાં અહીં પૂર્તિ રૂપે જરા વિશેષ કહીએ. કાવ્યોનો પરિચય ગાઇને આપી શકાય. ગાવાની ઢંગ, સુંદર

રાગ, સરસ યોગ્ય અભિનય, છટા, તાલ વગેરે ઉત્તમ પરિચય કરાવવામાં આવી મહદ આપનારાં છે. પરિચય એટલે પરિચય. કાવ્ય ગોખાવાય નહિ; તે મોઢે કરી લેવરાવાય નહિ; તે લેવાય પણ નહિ. તેનો માત્ર સ્વાદ લેવાય ને તેમ કરતાં કરતાં તેને પોતાનું કરાય.

પરિચય આપતીં વખતે કાવ્ય વિષે પ્રસંગો-પાત્ત કહેવાય. કાવ્યના વસ્તુ વિષે જરા બે બોલ ચાલે. કાવ્યની અંદર રહેલ વાર્તાને મોઢે ટૂંકાવીને કહી હોય તો કાવ્યમાં ઝટ પ્રવેશ થાય ને બાળકો વધારે રસ લે. પ્રથમ ભૂમિકા રચવા માટે કાવ્ય વિષે કંઈક કહેવું ઉપયોગી છે. વચ્ચે વચ્ચે પણ કોઈ શબ્દનો અર્થ કરી આવા કાવ્યની ખુબી કે અર્થ બહાર આણવાનું પણ જરૂરનું છે. વખતે વખતે કાવ્યને ગદ્યના રૂપમાં છટાથી બોલી જવું પણ કામનું છે.

જ્યારે બાળકો કાવ્ય વાંચતાં થાય ત્યારે તો સૈમની સામે કાવ્યો પણ મૂકીએ તેમ જ કાવ્ય-પાઠો પણ મૂકીએ-એટલે કે કાવ્યને પાઠના રૂપમાં જોઈવીને તે મૂકીએ. ગીત પરત્વે ગીતપાઠ, કહીંએ ને કાવ્ય પરત્વે કાવ્યપાઠ કહીંએ. ગીત અને ગીત-પાઠ સાથે વાંચતાં બાળકને કાવ્યનો અર્થ સ્પષ્ટ

થશે' અને અન્વય વગેરેની આડકતરી જાણ થશે. પરંતુ આમ હરેક કાવ્ય પરંતુ થવું જ જોઈએ એમ નથી. એ તો નમુના તરીકે આપવાનું છે.

કાવ્યશિક્ષણના વિષયમાં કાવ્યપરિચય વિષે કંઈક આમ કહી શકાય છે.

: ૨ :

કવિતા કેમ શીખવવી

આલુ પદ્ધતિથી હાનિ

અત્યારે આપણી શાળાઓમાં કવિતા શીખવવાની જે રીતિ છે તેમાં સુધારો થવાની જરૂર છે. કવિતાનું મોટે ભાગે (મુખપાઠ), તેના શબ્દોના અર્થ જાણવા, અન્વય કરવો અને ભાવાર્થ સમજવો, આટલાં વાનાં કવિતાના વર્તમાન શિક્ષણમાં આવે છે. કવિતાના ગાન તરફ, શબ્દના મૂળ અર્થ તરફ, શબ્દના સિત્ત સિત્ત પ્રયોગો ઉપર, શબ્દસામર્થ્ય ઉપર અને રહસ્યાર્થ ઉપર લક્ષ આપવામાં આવતું નથી. વળી કવિતાને એવી રીતે કંકડે કંકડે અભ્યાસમાં આવે છે કે કવિતાનું આખું ચિત્ર અને તેનો ઉંડો આત્મા વિદ્યાર્થી પાસે ખડાં થતાં નથી. આ

બધાંને પરિણામે વિદ્યાર્થીમાં કવિતાની કદર કરવાની શક્તિ અને તેનો આસ્વાદ લેવાની રુચિ ઉગતી નથી. આજના કવિતાના શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીમાં ગુપ્ત રહેલાં કવિતાનાં બીજાં અંકુરિત થાય. એમ નથી. આથી જ આટલાં વર્ષોથી આપણે ત્યાં કવિતા શીખવાય છે છતાં કવિતાઓ લખનારા કવિઓ ઘણા જ થોડા છે, તેમ જ ખરી કવિતાઓમાં રસ લેનારા પણ એટલા જ થોડા છે. આજનાં માસિકોમાં ફાટી નીકળેલા કવિઓ અને કવિતાઓ આ વાતનું સચોટ દર્શાવ છે. ક્ષુદ્ર રુચિવાળા લોકો ને આવી કવિતાઓ વાંચતા ન હોત તો આજે એ કવિતાઓ ક્યારનીયે અદસ્ત થઈ ગઈ હોત, અને કોઈ જેવી તેવી કવિતા આગળ આવત જ નહિ. બેશક, અહીં એવું કહેવું નથી કે કવિતાના શિક્ષણથી જ પ્રભાવશાળી કવિઓ પેદા થાય છે. પરંતુ એટલું તો સાચું છે કે કવિતાના યથાર્થ શિક્ષણથી ગુપ્ત કવિતા પ્રગટ થાય છે, કવિતા પરત્વે લોકરુચિ ઉંચા પ્રકારની બને છે અને ગમે તેવા લેખકોને જે તે જોડી કહાડવાનો અવકાશ રહેતો નથી.

કવિતામાં સંગીત

પણ હવે કવિતા કેમ શીખવવી જોઈએ તે

વિષય ઉપર આવીએ. કવિતા ગેય છે. કવિતાના શિક્ષણમાં ગેયતાને અગ્રસ્થાન મળવું જોઈએ. કવિતા શીખવીએ તે પહેલાં વિદ્યાર્થીને ગુંજતાં-ગાતાં શીખવવું જોઈએ. સંગીત વિનાની કવિતા નીરસ કવિતા છે. જેને ગાતાં આવડતું નથી. તે કવિતાનો ખરો લાભ લઈ શકતો નથી; તેનું ખરું રહસ્ય સમજી શકતો નથી. કવિતા એકલી તેના શબ્દોમાં જ નથી રહી; તેમ તેના પ્રાસાનુ-પ્રાસમાં પણ નથી રહી. બીજી બધી બાબતો સાથે તે ગવાઈ શકે તેવી હોવામાં કવિતા સમાયેલી છે. કાંઈ એક માણસ કવિતા વાંચી જાય અને બીજો કાંઈ તે જ કવિતાને લલકારીને ગાય તેમાં ભેદ છે, તે વગર કંઈ સમજાય તેવો છે. ગેયતા જે કવિતાનો ગ્રાણ ન હોય તો શોક, હર્ષ, પ્રેમ વગેરે ભિન્નભિન્ન લાગણીઓથી ઉભરાતી કવિતાઓનો ભેદ આપણે પૂરેપૂરો સમજી શકીએ નહિ. એક કવિતા વાંચી જઈએ કે અમરતી સાંભળી જઈએ તો તેમાં કયો ભાવ છે તે જાણી શકીએ કે સમજી શકીએ; પણ હૃદય તો તે કવિતાનું ગાન જ વીંધી શકે. હૃદય તો તેનાથી જ ડોલી શકે. લાગણીઓને તો તે જ હલાવી શકે. ગાન વિનાની કવિતા એટલે પાણી વિનાની નદી. કવિતાનો ગ્રાણ

શિક્ષણમાં પ્રથમ સ્થાને જોઈએ. પ્રાણ સંગીત
વડે જ સમજી શકાય-પકડી શકાય.

કવિતાના રીતસરના શિક્ષણની શરૂઆત
ખુલેલેથી જ બાળકના હૃદયમાં ગાવાની અને સુંદર
ગાનની કદરની પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરીને કરવી જોઈએ.
માતપિતાએ કે શિક્ષકે સારી સારી, સારા રાગ-
વાળી કવિતાઓ વિદ્યાર્થીને પ્રેમથી અને છટાથી
ગાઈ સંભળાવવાની તક લેવી જોઈએ. માઆપે-
શિક્ષકે ઘરમાં કે શાળામાં ખૂબ ગાયા કરવું જોઈએ,
અને કવિતાના ગાનનું ચોમેર વાતાવરણ ઉત્પન્ન
કરવું જોઈએ. લાંબા વખત સુધી બાળકોને એમાં
જ નવડાવવાં જોઈએ. આ કાર્ય માટે ગાનારમાં
થોડું ઘણું પણ સંગીતનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.

આલોક્યિત કવિતા

આગળ કહ્યું તેમ કવિતાઓ સારા સારા
રાગવાળી પસંદ કરવાની છે. ખરાબ ભાવવાળી
કવિતા તો પસંદ ન જ કરાય. બનતાં સુધી સરળ
ભાવની કવિતા જ પસંદ કરવી. પરંતુ સુંદર રીતે
ગાઈ શકાય તેવી કવિતા હોય તો અધરી કવિ-
તાઓ પણ પસંદ કરવામાં હરકત નથી. શબ્દની
અમકવાળી, જેના ભાવ ગતિપ્રેરક હોય એવી,
વારંવાર એની એ જ લીંટીઓનું જેમાં પુનરા-

જે કવિતાઓ ક્રિયાથી ભરેલી હોય, જેમાં ગાડીઘોડા, દોડમદોમ અને ધૂમધમાટ આવતાં હોય તે કવિતાઓ પણ બાળકોને ખૂબ ગમે છે. કવિતામાં વર્ણવાતી ક્રિયાઓ સાંસળતાં બાળકોની ક્રિયાશીલ પ્રવૃત્તિને આનંદ અને પોષણ રાખે છે. બાળક-વિદ્યાર્થીમાં લોહી ઉછળતું હોય છે. તેનું આખું જીવન ક્રિયાથી ભરપૂર હોય છે. જીવનની એ પળોમાં ક્રિયા ગાતી કવિતાઓ બાળકના વિકાસને ખાસ મદદગાર છે. આવી કવિતાઓનાં દષ્ટાંત રૂપે હરિલાલ ધ્રુવની ‘રંગીલા ઉમંગી સિપાઈ’, તથા નર્મદની ‘સહુ ચંદો જીતવા જંગ’ અને ‘આગગાડી’ ની કટાવવાળી કવિતાઓ ગણાવી શકાય.

જે કવિતાઓ દ્વારા વાર્તાઓ કહેવાઈ હોય કે વર્ણવાઈ હોય તે કવિતાઓ પણ બાલસ્વભાવને પ્રિય છે. આવી કવિતાઓ જરા મોટી ઉંમરનાં બાળકોને વધારે આકર્ષી શકે છે. દાખલા તરીકે:—

‘ પુરી એક અંધેરી ને ગંડુ રાજા. ’

‘ એક અડપલો છોકરો. ’

‘ સાહસ કર્મ કર્યા થકી. ’

‘ ભાઈ બહેનના ભણકાર. ’

‘ વૃદ્ધ માતા. ’

આટલું ગેયતાની દૃષ્ટિએ કવિતાઓની પસંદગી રૂપે કહી શકાય.

શિક્ષણપદ્ધતિ

બાળકોને કવિતાના ગાનનો શોખ કરાવ્યો. એટલે કવિતાના શિક્ષણનું અરધું કાર્ય તો પતી. ગયું જ સમજવું. કવિતાના સુંદર સુંદર ગાનમાંથી અર્થ અને ભાવ બંને વિદ્યાર્થીમાં સ્ફૂરવાનાં જ. શિક્ષકે કેવી રીતે કવિતાઓ ગાવી તે વિષે થોડુંએક લખાણ આવશ્યક છે. શિક્ષકે કવિતાનો રાગ જાણવો જોઈએ. મધુર કંઠથી નહિં તો છેવટે રાગના ધરમાં તો તેને ગાતાં આવડવું જ જોઈએ. ગાતી વખતે ગાનમાં તેણે એકતાનના તદ્દલીનતા અનુભવવી જોઈએ. ગાન આરોહ અવરોહથી ભરેલું રહેવું જોઈએ. તે હલકથી ગવાવું જોઈએ. શબ્દના ઉચ્ચારો સ્પષ્ટ થવા જોઈએ. એકંદરે આખી કવિતા એવી રીતે ગવાવી જોઈએ કે બાળકના કાનમાં તેના શબ્દેશબ્દ સ્પષ્ટપણે પડે. હરહમેશ શિક્ષકે એક જ કવિતા વિદ્યાર્થી પાસે ગાયા ન જ કરવી જોઈએ. ગાવાની કવિતાઓનો તેની પાસે સંગ્રહ હોવો જોઈએ. વળી દરેક કવિતા આખી જ ગવાવી જોઈએ એવે આગ્રહ શિક્ષકે ન રાખવો. ઘણી કવિતાઓની

થોડી થોડી કરીઓનું ગાન વધારે સુચિકર અને ઉપકારક થઈ પડે છે.

શબ્દાર્થ

બાળકોને શબ્દોના અર્થો લખાવવા નહિ, તેમ એમ ને એમ વગર માગ્યે કહી પણ દેવા નહિ. કવિતા ગાવાનું કામ શરૂ કરતા પહેલાં કવિતામાં શું આવે છે તેનો ટૂંકા ખ્યાલ બાળકોને કહી દેવો. એકાદ વાર સાંભળ્યા પછી ટૂંકા સાર સાંભળતાં બાળકને વધારે આનંદ આવે છે. ટૂંક સાર કહેવાયા પછી બાળક પાસે કવિતા પુનઃ ગાવી. આ વખતે જુદા જુદા શબ્દોનો ભાવ સૂચવવો—કોઈ વાર મ્હોં ઉપર લાગણી બતાવીને, કોઈ વાર હાથના આળા કરીને તો કોઈ વાર બીજી જરૂરી ક્રિયાઓ કરીને. આ ઉપરાંત બાળકને અગાઉથી જ કહી રાખવું કે જે શબ્દનો અર્થ ન સમજાય તે શબ્દનો અર્થ તેણે પુછીથી પૂછવો. જે શબ્દનો અર્થ જાણ્યા વિના બાળક કવિતાની કોઈ પંક્તિ ન જ સમજી શકે એવું જણાય તો એવા અધરા શબ્દોનો અર્થ ગાતાં ગાતાં કે વિવેચન કરતાં કરતાં પણ કહી દેવાય. આ રીતે ગાતાં પહેલી વાર વિદ્યાર્થીના મનમાં થોડોક અર્થ સ્ફૂરે, બીજી વાર તેથી વધારે અર્થ સ્ફૂરે અને એવી

રીતે ગાન સાંભળતાં સાંભળતાં અથવા ગોતે કવિતા વાંચતો કે ગાતો હોય ત્યારે વધારે ને વધારે અર્થ સ્ફૂરવા લાગે; અને છતાંયે કેટલાક શબ્દોના અર્થ તો વિદ્યાર્થી મોટી ઉંમરે પહોંચે ત્યારે જ સમજે. વધારે શબ્દોના અર્થ વિદ્યાર્થીએ જાણવા જ જોઈએ એવી આજના શિક્ષકોની માન્યતાને છોડી દેવી જોઈએ. વૃક્ષ ધીરે ધીરે ઉગીને મોટું થાય છે, તેમ જ જ્ઞાનનું અને કવિતાના જ્ઞાનનું પણ છે. વળી આ સ્થિતિએ વિદ્યાર્થી શબ્દોનો અર્થ સમજી શકે પણ તેનો ગૂઢાર્થ કે શબ્દોનું તોલન ન સમજી શકે; એટલે શરૂઆતના શિક્ષણમાં તે પર બહુ લક્ષ આપવાની જરૂર નથી. ગાન અને શબ્દોના અર્થજ્ઞાનથી વિદ્યાર્થીમાં કવિતા પ્રત્યે અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરવાની છે; કવિતા ગાવાનો, તેમાં શી મતલબ આવે છે તે જાણવાનો બાળકના મનમાં શોખ ઉત્પન્ન કરવાનો છે.

શબ્દો શબ્દોના અર્થ શીખવવાથી, પંક્તિઓનો અન્વય કરાવવાથી કવિતાનો જે અભ્યાસ થાય છે તે ફૂલને પીંખી નાખીને તેના જુદા જુદા ભાગોનો અભ્યાસ કરવા જેવું છે. એવા અભ્યાસથી કવિતાશિક્ષણનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. કવિતા વાંચવાનો શોખ, તેના વાચનમાં

આનંદ લેવાની વૃત્તિ, તેમાં જનમતી વિદ્યાર્થીની તદ્દત્તીનતા એ જ કવિતાશિક્ષણની પરીક્ષા છે. કેટલી કડી વિદ્યાર્થીને મોઢે આવડી કે કેટલા શબ્દોના અર્થ તેને ખરાખર આવજ્યા તેના ઉપર કવિતાશિક્ષણની ધમારત ચણવાની નથી. કાવ્યમાં વિદ્યાર્થી કેવો રસ લે છે, કાવ્ય તેને કેવું હલાવી શકે છે, તેના લેખનમાં તે તેની વાણીમાં કવિતાએ કેવું સ્થાન લીધું છે તેના ઉપરથી કવિતાશિક્ષણની સફળતા માપવાની છે. ખરી વાત તે એ છે કે વિદ્યાર્થીમાં કાવ્ય સમજવાની, તેની કંદર કરવાની અને તેનો આસ્વાદ લેવાની શક્તિ ખીલવવાની જરૂર છે. અને એ શક્તિ એકલા શબ્દના અર્થથી અને અન્વયથી આવી શકે નહિ. કેવળ શબ્દાર્થ અને અન્વય એનાં વિરોધી તરવો છે.

આ શક્તિ વિદ્યાર્થીમાં ખીલે તે માટે વિદ્યાર્થીમાં શબ્દનો યથાર્થ અર્થ સમજવાનું બળ આવવું જોઈએ; એટલે કે શબ્દસામર્થ્યનું રહસ્ય વિદ્યાર્થીએ સમજી જવું જોઈએ. એ રહસ્ય વિદ્યાર્થીમાં કેવી રીતે સ્ફૂરે એની કેટલીએક રીતો છે. અહીં તેમાંની થોડીએકનો વિચાર કરીએ.

એક શબ્દનો અર્થ ખીજા શબ્દથી સમજી શકાતો નથી. સરખા અર્થવાળા, દેખાતા શબ્દોમાં

ઝીણું એવો ભેદ હમેશાં રહેલો હોય છે. એ ભેદ એકને બદલે બીજો શબ્દ આપવાથી કદિ સમજી શકાય જ નહિ. ‘હિંમત’ અને ‘બહાદુરી’ શબ્દથી સમજાવી શકાય નહિ; ‘શાંતિ’ ને ‘નીરવતા’ શબ્દથી સમજાવી શકાય નહિ; કેટલાંએક વિશેષણો ને કેટલાંએક ભાવવાચક નામો એવાં છે કે જે બીજા શબ્દથી કદિ સમજાવી શકાય નહિ. આવો અનુભવ આપણને કુદરત, કલ્પનાશક્તિ, રમણિય, ભયંકર અને એવા બીજા શબ્દો શીખવતાં સહેજે થાય છે. આપણે જે નજીકના અર્થવાળા પર્યાય શબ્દોથી મૂળ શબ્દોનું ભાન કરાવીએ તો મૂળ અને પર્યાય શબ્દનો ખરો અર્થ-શબ્દસામર્થ્ય બાળક સમજી શકે નહિ; અને ત્યાં સુધી તેને સાહિત્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય નહિ.

જેટલા શબ્દો પદાર્થ બતાવીને સમજાવી શકાય તેટલા શબ્દો તો પદાર્થ બતાવીને જ શીખવવા. અર્થાત્ જે વસ્તુ પાંચેન્દ્રિયગમ્ય છે તે વસ્તુને પાંચેન્દ્રિયના સંપર્કમાં લાવીને તેના શબ્દાર્થનો ખ્યાલ આપવો. એક વસ્તુ એકથી વિશેષ ઇન્દ્રિયગમ્ય હોય તો તે બધી ઇન્દ્રિયોથી તેને જણાવવી. તેમ કરવાથી જ તે વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય અને તેમ થતાં તેને માટે રાખેલ શબ્દ

તેના પૂરા ભાવથી સમજાય. વળી શબ્દજ્ઞાન મારે મૂકવામાં આવેલી વસ્તુ તેના મૂળ સ્વરૂપમાં હોવી જોઈએ. દાખલા તરીકે કાચના નામના જળચર પ્રાણીનો ખ્યાલ આપણે બાળકને આપવાનો છે. “તે જળચર પ્રાણી છે, તેને આટલા પગ છે, તેની પીઠ ઢાલ જેવી છે, તેનો ખોરાક આવો આવો છે, તેની ચામડીમાંથી બંગડીઓ વગેરે થાય છે.” વગેરે પ્રકારનાં વર્ણનોથી આપણે કાચનાનો ખ્યાલ આપી શકીએ નહિ. એ ખ્યાલ આપણે એકલી કણ્ઠેન્દ્રિયથી આપ્યો. હવે ધારો કે કાચનાના ચિત્રથી બાળકને કાચનાનો ખ્યાલ આપવા માગીએ; આથી પણ બાળકને કાચનાનો પૂરો ખ્યાલ નહિ આવી શકે. ચિત્રથી શબ્દનું જ્ઞાન કરાવવામાં માત્ર આંખની ઇન્દ્રિયનો જ ઉપયોગ થાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો ગામને પાદર તળાવ હોય ત્યાં જઈને વિદ્યાર્થીઓને કાચનો ખતાવવો જોઈએ. સ્પર્શ, કણ્ઠ અને નેત્ર એ ત્રણે ઇન્દ્રિયો વડે વિદ્યાર્થીએ કાચનાને જાણવો જોઈએ; અને સારે જ કાચના શબ્દનું વિદ્યાર્થીને યથાર્થ જ્ઞાન થાય. આનો અર્થ એવો નથી કે સિંહનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને આવી રીતે કરાવવું. કહેવાની મતલબ એવી છે કે બનતાં સુધી વિદ્યાર્થીનું જ્ઞાન અત્યક્ષ વસ્તુ

વડે થવું જોઈએ. સ્થૂળ વસ્તુ ન મળે તો ચિત્ર, તેના અભાવે તેના જેવી વસ્તુનું દર્શન અને મૂળ વસ્તુનું યથાસ્થિત વર્ણન, અને તેમ પણ ન બને તો વસ્તુનું એકલું યથાસ્થિત વર્ણન.

જે શબ્દો ભાવવાંચક હોય તે શબ્દો સમજાવવા માટે વિદ્યાર્થીને જુદે જુદે પ્રસંગે જુદા જુદા ભાવના જે અનુભવો થવાના પ્રસંગો છે તે પ્રસંગો તરફ વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન ખેંચવાનું છે. વર્ણ વર્ગમાં એવા ભાવો નાટકના પ્રયોગો દ્વારા અને વર્ગની બહાર રમતો દ્વારા બતાવી શકાય. શિક્ષક પોતે પણ પોતાના અનુભવ અને અભિનયથી શબ્દનો ભાવ વ્યક્ત કરી શકે.

જે શબ્દો ગુણ બતાવવાના હોય તે શબ્દો તેનાં વિશેષણો સાથે વાપરીને જ સમજાવવા જોઈએ. તોફાની છોકરો કહેવાય, મસ્તીખોર ઘોડો કહેવાય, માતેલો સાંઠ કહેવાય અને વઢકણી બાઈ કહેવાય; પણ આમ વાપરી બતાવીને જ વિશેષણોનો ભાવ પૂરેપૂરો ઉતારી શકાય નહિ. જે જે વિશેષણોનો ભાવ ઇન્દ્રિયોની સહાયથી જ સમજી શકાય ત્યાં ત્યાં ઇન્દ્રિયોની સહાય પણ જરૂર લેવી. દાખલા તરીકે લાંબું, દૂંડું, ઠાણું, ઘોણું, સૂંવાણું, ખરખચડું, સૂરીણું, ખસૂરું, સુગંધી,

દુર્ગંધી, ખાટું, ખારું, એ અને એવાં વિશેષણો પ્રયોગ સાથે ઇન્દ્રિયોની મદદથી સમજાવવાં. ઉપરાંત કેટલાંક વિશેષણો એવાં પણ છે કે જે ઉપલી રીતે સમજાવી ન શકાય. આ માટે પ્રથમ તે વિશેષણો ઉપરથી થતા નામ શબ્દને સમજાવવો; તેના ઉપરથી પછી વિશેષણનો અર્થ સમજાવી શકાશે.

ભાષાના ખીજા શબ્દો જેવા કે ક્રિયાપદો વગેરે ખાસ કરીને ક્રિયાથી અને પ્રયોગોથી સમજાવવા.

આ ઉપરાંત ખીજા કેટલીએક ખાસ યોજનાઓ લક્ષમાં લેવા જેવી છે. શબ્દનો મૂળ ધાત્વર્થ જાણવાથી શબ્દનો સાચો મર્મ ખરાબર સમજી શકાય છે. વિદ્યાર્થીને શબ્દનું મૂળ શોધવાની ટેવ પાડવી. આ શબ્દ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે રૂઢ ગુજરાતી હશે કે કોઈ પર ભાષાનો હશે તેનો વિચાર વિદ્યાર્થીમાં સ્ફૂરવો જોઈએ. આ વિચાર સ્ફૂરવા સાથે જ બાળક શબ્દનું મૂળ શોધવાની કળા પડે. આપણે તેને કેટલીએક સરળતા કરી આપીએ.

૧ શબ્દ સમાસ છે કે સ્વતંત્ર છે તેની શોધ તે ખરાબર કરી શકે તે માટે તેને સમાસનું થોડુંએક જ્ઞાન ધટે છે. માઆપ, ઘરંધણી,

ભાષ્ય હેન, દાણોપાણી, એવા શબ્દો ભિન્નભિન્ન પ્રકારે સમાસદર્શક છે. એને છૂટા કેવી રીતે પાડવા તે બાબતને સારી રીતે સમજાવીએ તો તે આવા શબ્દોના અર્થ બરાબર સમજી જાય.

૨ શબ્દ સંસ્કૃત શબ્દનો અપભ્રંશ છે કે નહિ એ શોધવા વિદ્યાર્થીને થોડુંએક વ્યુત્પત્તિનું જ્ઞાન કરાવવું જોઈએ.

૩ સંસ્કૃત શબ્દોનો યથાર્થ અર્થ સમજાય એટલા માટે સંસ્કૃત પ્રત્યયો અને તદ્વિતોનું જ્ઞાન પણ વિદ્યાર્થીને થોડુંધણું મળવું જોઈએ. પ્રત્યયનો અર્થ વિદ્યાર્થી બરાબર સમજી જાય તો જ પ્રકોપ શબ્દનો અર્થ તેને સમજાય. સુરિથર, વિશુદ્ધ, વગેરે શબ્દોનું પણ તેમ જ સમજવું.

૪ ભાષામાં કેટલાએક દ્વિરુક્તિવાચક શબ્દો છે તે વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનમાં આવી જવા જોઈએ. દ્વિરુક્તિના અનેક પ્રકારો છે. દરેકમાં કંઈ ને કંઈ વિશેષતા હોય છે. શબ્દ પર્યાયથી થતી દ્વિરુક્તિ એ એક પ્રકાર છે, શબ્દ પુનરાવૃત્તિથી થતી દ્વિરુક્તિ એ બીજો પ્રકાર છે, વગેરે. ‘જડમૂળ’ પહેલા પ્રકારનું દર્શાવે છે; ‘ગલીકુંચી’ પણ એ જ પ્રકારનું દર્શાવે છે. ધમધમ, બકબકાટ, ધમાધમ, લવલવ, અને એવા બીજા શબ્દો બીજા પ્રકારનાં દર્શાવે છે.

છે. ધારો કે ગલીકુંચી શબ્દનો અર્થ વિદ્યાર્થી જાણતો નથી. તે વિચારે છે કે ગલીનો અર્થ શેરી થાય છે પણ કુંચીનો અર્થ શો ? બંધબેસતું લાવવા માટે શેરી કુંચી જેવી લાંબી હોય એટલે, અથવા સાંકડી શેરીને માટે એ શબ્દ યોગ્યો હશે એમ તે માને છે. પણ હકીકત એમ છે કે કુંચીમાં ‘કુચ્યે’ શબ્દ ફારસી છે અને તેનો અર્થ ગલી અથવા શેરી થાય છે. હવે જો બાળકને પર્યાય શબ્દથી થતી દ્વિરુક્તિનો ખ્યાલ હોય તો આ શબ્દને તેવી રીતે સમજવાનો તે પ્રયત્ન કરી જુઓ અને ઉંડો ન ઉતરતાં શબ્દનો અર્થ તુરત મેળવી લે.

૫ બાળકને એક શબ્દના કુટુંબી શબ્દો શોધતાં શાખવવું જોઈએ. જેમ કે પેટ શબ્દ ઉપરથી પેટી, પેટાળ, પેટીઓ, પેટિયું, પેટલરો, પેટવડીઓ વગેરે શબ્દો થયેલ છે. પેટી શબ્દ પેટ ઉપરથી થયેલ છે એમ સમજતાં પેટીનો તાદ્દશ ખ્યાલ બાળકને આવે છે. આ શબ્દબળના ખ્યાલથી જ ‘આ ઘર પેટી જેવું છે.’ એ વાક્ય યથાર્થ સમજાય. આવા શબ્દો શોધતાં બાળકને રમુજ પડે છે અને આવા શબ્દો કવિતામાં સહજ આવે છે.

૬ જ્યાં જ્યાં ઉપરની કેાઇ પણ રીતમાંની.

એકે રીતથી શબ્દનો અર્થ સમજવી ન શકાય. આં તે શબ્દ બીજી જે જે કવિતાઓમાં વપરાયો હોય તે તે બીજી કવિતાઓ બાળક પાસે મૂકી તેનું અર્થભાન કરાવવું; અથવા ધરગથ્ય વાણીમાં તે શબ્દ જેવી રીતે વપરાતો હોય તેવી રીતે વાપરી બતાવવો. સરખા ભાવવાળી કવિતાની પંક્તિઓના પરિચયથી બાળકમાં શબ્દજ્ઞાન એકા-એક સફૂરી નીકળે છે; અને એટલા માટે જ એના એ શબ્દો આવે એવી અને એક જ ભાવની ઘણી કવિતાઓ શિક્ષક પાસે હોવી જોઈએ.

અન્વય

અન્વયની બાબતમાં ખાસ કરીને કવિતાઓ કવિતાઓ અન્વય શીખવવાની જરૂર નથી. માત્ર વિદ્યાર્થીના ધ્યાન ઉપર એટલું આવી જવું જોઈએ કે કવિતાને પાઠનું રૂપ આ રીતે આપી શકાય; અર્થાત્ ગદ્યનું પદ્ય આ રીતે થઈ શકે. બાકી ખરો અન્વય ભાવાર્થના જ્ઞાનના બળે જ આવી જાય છે. એ તો એક યાંત્રિક સાધન છે કે જેના વડે કવિતાને પાઠના આકારમાં મૂકવાની વિદ્યા-ર્થીને સગવડ થઈ શકે છે. અન્વય સાધન છે, સાધ્ય તો ભાવાર્થ છે. ભાવાર્થ ઉપર પહોંચવાની કુચી બાળકને હાથ આવી જાય એટલે પછી

અન્વય કરવાની જરૂર લાગતી નથી. છેક નાની ઉંમરનાં બાળકો માટે કોઇ કોઇ વાર અન્વયના પ્રયોગો ઉપકારક થાય. પણ હરેક વખતે અન્વય કરવાની જરૂર નથી. માત્ર તે કરવાની કળા આવડી જવી જોઇએ.

છતાં અન્વય કરાવવો જ હોય તો આજે-જે રીતે ચાલે છે તે રીતે તો ન જ કરાવવો જોઇએ. અન્વયને કવિતાના ગાન સાથે જોડી દેવો જોઇએ. કવિતા ગાતાં ગાતાં કવિતાને એવી રીતે તો ભાવસૂચક અને અભિનયપૂર્ણ કરી નાખવી જોઇએ કે બાળકમાં કવિતાનો અન્વય સહેજે રૂફરે. ઉપરાંત ગાતાં ગાતાં કવિતાને પદ્યમાંથી ગદ્યમાં થોડા થોડા શબ્દોના વધારાથી હરિ-કથા કરનારાઓ પેઠે લઇ જવી.

કવિતાશિક્ષણનું કળ

ઉક્ત રીતિએ જો કવિતાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો ચોક્કસપણે કહી શકાય કે બાળકને ભાવાર્થ સમજાવવાની જરૂર ન જ રહે. ભાવાર્થ સમજાવતો અર્થ જ એવો છે કે કવિતા બાળકના હૃદયમાં ઉતરી ગયેલી હોવી જોઇએ; કવિતાનો આત્મા તેણે પકડી લીધેલો હોવો જોઇએ, અને કવિતાનો આનંદ તે અનુભવી શકતો હોવો જોઇએ.

ચંત્રવત્ ભાવાર્થ કરાવવાની ક્રિયાથી બાળકના મનમાં કવિતાનો ભાવ સ્ફૂરતો હશે કે કેમ તે વિષે શંકા છે. ભાવાર્થ સ્ફૂર્યો કે નહિ તેની ખાત્રી ભાવાર્થની ક્રિયાની સફળતામાં નથી. ગમે તેવી કવિતા-નાની યા મોટી, અધરી યા સહેલી-ગમે તે ભાવવાળી બાળક સમજે છે કે નહિ તેની ચોક્કસ નિશાની એ છે કે તેમાં તે આનંદ લઇ શકે છે કે નહિ. ભલે પછી તે ભાવાર્થ કરાવવાની યાંત્રિક ક્રિયામાં સંપૂર્ણ સફળતા ન મેળવી શકે. આથી જ કવિતાઓના ભાવાર્થ કરાવ્યા કરતાં કવિતાઓનું વાચન વધે તે માટે શિક્ષકે પ્રયાસ કરવો જોઇએ. ભાષા ઉપરનો કાબુ, જગતનો અનુભવ, કવિહૃદય અને કવિતાનું બહોળું વાચન એટલાં વાનાં કોઇ પણ કવિતાનો ભાવાર્થ યથાર્થ રીતે સમજાવવાને બસ છે. શિક્ષક આ સાધનોને માર્ગે વિદ્યાર્થીને મૂકે તો જ કવિતા-શિક્ષણના કાર્યમાં તેણે યોગ્ય પગલું લીધું ગણાય, અને વિદ્યાર્થીમાં કવિતા પ્રત્યેનો પ્રેમ અને કવિ-હૃદય પ્રગટે. અને આ જ કવિતાશિક્ષણનો ઉદ્દેશ છે.

ચતુર્થ ખંડ

—૦૦૫૫૦૦—

વ્યાકરણ

: ૧ :

વ્યાકરણ

વ્યાકરણનું જ્ઞાન ભાષાને શુદ્ધ રાખે છે, અને ભાષાશુદ્ધિ ભાષાની ઉન્નતિ માટે આવશ્યક છે. આમાં જે મત ન જ હોય શકે. પરંતુ વ્યાકરણનું જ્ઞાન ક્યારથી આપવું અને કેમ આપવું એ પ્રશ્નો ઠીક ઠીક વિચારવા જેવા છે. ભાષાના જ્ઞાન માટે વ્યાકરણ આવશ્યક છે તેથી ભાષા-શિક્ષણમાં તેને સ્થાન તો છે. એ સ્થાન સ્વીકારવામાં આવેલું છે તેથી તો આજે તેનું શિક્ષણ પ્રાથમિક શાળામાંથી શરૂ થાય છે. પરંતુ અનુભવ શું કહે છે ? શિક્ષકોને પૂછીશું તો વ્યાકરણનો વિષય શીખવવા માટે—સમજાવીને શીખવવા માટે અધરો માલુમ પડ્યો છે. છતાં ગોખાવીને શીખવવા માટે તે એટલો બધો સહેલો છે કે પરીક્ષામાં વ્યાકરણના વિષયમાં બધા વિદ્યાર્થીઓ લગભગ પૂરા દોકડાઓ લઈ શકે છે. વિદ્યાર્થીઓને સમજાવે

શીખવા માટે તે અધરો જ છે જો કે યુક્તિથી કે વગર સમજ્યે શીખવા માટે તે સાવ સહેલો છે. પરંતુ પરિણામ જોઈએ તો પ્રત્યક્ષ રીતે જણાય છે કે વ્યાકરણશિક્ષણની કશી અસર ભાષાજ્ઞાન અને શુદ્ધિ ઉપર થઈ નથી હોતી. એની ખાત્રી પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીના નિબંધો અને અન્ય લખાણો આપે છે.

વ્યાકરણશિક્ષણમાં નામ, સર્વનામ વગેરેનો પરિચય અને તે પરથી પદ્મચ્છેદ ચાલે છે. આની પાછળ વખત ઠીક ઠીક જાય છે, ને વિદ્યાર્થીઓને એ શીખવામાં રસ કેવો છે તે પ્રત્યેક શિક્ષક જાણે છે. વિદ્યાર્થીઓના રસના વિષયો સિવાયના કયા વિષયો કાઢી નાખવા જેવા છે તેમ પૂછવામાં આવે તો અપાતાં નામોમાં વ્યાકરણનું નામ અવશ્ય પ્રથમ આવશે. આપણે સૌ પ્રાથમિક શાળામાં વ્યાકરણ ભણ્યા છીએ. આપણને તેના ભણતરમાં કેવો રસ હતો તે આપણે સંભારીશું ? આપણને તેમાંનું કશું યાદ જ નથી. રસ વિના શીખેલી કંઈ વસ્તુ યાદ રહેવાની ? એકંદરે નાની ઉંમરે પ્રાથમિક શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને વ્યાકરણ શીખવામાં કશો રસ નથી જણાતો અને એ એક જ એવું પૂરતું કારણ છે કે આજની રીતે શીખ-

વાતું વ્યાકરણ પ્રાથમિક શાળામાંથી નીકળી જવું જોઈએ.

શરૂઆતમાં ભાષાશિક્ષણમાં મુખ્ય વસ્તુ ભાષાપરિચય છે. ભાષાપરિચય ભાષામાં ગૂંથેલ આલોચિત સુંદર રસિક વસ્તુના વાચન શ્રવણથી સારી રીતે થાય છે. ભાષાદર્શન, ભાષાઅનુભવ, ભાષાપરિચય, ભાષાસેવન, ભાષાઆસ્વાદ સમગ્ર ભાષાનાં જોઈએ-જેમ સૌંદર્યદર્શન, અનુભવ અને આસ્વાદ વગેરે. સૌંદર્ય સમગ્રનાં જોઈએ તેમ. સુંદર વસ્તુની પ્રથક્કૃતિ પ્રથમથી જ કરીશું ને અતાવીશું તો મનુષ્યમાં સૌંદર્યદૃષ્ટિ અને પ્રીતિ નહિ જાગે. ભાષામાં પણ તેમ જ છે. ભાષાપ્રેમ લગાડવા ભાષાનો આસ્વાદ જોઈએ. વ્યાકરણશિક્ષણ એ વસ્તુની પ્રથક્કૃતિ માત્ર છે. તેમાં રસાસ્વાદ નથી. કલાના રસાસ્વાદમાં ઉંડું અવગાહન કર્યા પછી રસાસ્વાદની મીમાંસા કરનાર કલાના સિદ્ધાંતો ભલે ચર્ચે; કલાના રૂપનાં અંગઉપાંગોને હાથમાં લઈ નોખાં નોખાં ભલે જુએ. તેની દૃષ્ટિમાં પછીથી તો વધારે ઉંડાણ ને તેથી મજા આવશે. પણ પ્રથમથી હાડચામ જેવા બેસશે તો તેને ચૈરાગ્ય આવશે. તે માટે વ્યાકરણશિક્ષણ મોટી ઉંમરના ને ભાષાના રસમાં આગળ ગએલા વિદ્યા-

ર્થો માટે જ ઉપકારક છે. જ્ઞાની વચના વિદ્યા-
ર્થો માટે તે ભાષારસિકતા પેદા કરવામાં વિદ્વન
રૂપ છે.

કદાચ જૂની ભાષાઓ કે સ્વભાષા સિવાયની
ભાષાઓ પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિઓ ન શીખવવી હોય તો
વ્યાકરણશિક્ષણની પ્રથમથી જ જરૂર છે; કારણ કે
એ ભાષાઓની શુદ્ધિ વ્યાકરણના જ્ઞાનબળ વડે જ
આપણે જાળવી શકવાના. પરંતુ સ્વભાષા પરત્વે
જુદી વાત છે. આપણું છેક નાતું બાળક પણ
શાળામાં જતા પહેલેથી જ શુદ્ધ ગુજરાતી બોલે છે.
તે જાતિ કે વચનમાં દોષ નથી કરતું. એક પર-
દેશી શીખાડે જે સમજા દોષ કરે તેમાંનો એક
પણ દોષ તે નથી કરતું. આથી પરદેશીની દૃષ્ટિએ
પ્રથમથી વ્યાકરણશિક્ષણ છે જ, જ્યારે આપણે
માટે તેમ નથી. આપણે સ્વભાષા શ્રીષ્ટું ખરું
શુદ્ધ બોલીએ છીએ. તે વધારે શુદ્ધ બોલાય
લખાય માટે શુદ્ધ વાચન લેખનના મંહાવરાની
જરૂર છે. તેના ઉપર દરેક પ્રાથમિક શાળામાં
ભાર મૂકાવો જોઈએ. અશુદ્ધિની કંઈ કંઈ બાબતો
છે. તે ધ્યાનમાં લઈ તે કેમ દૂર થાય તેના ઉપાયો
કરવા જોઈએ. જેમ કે બાળકો લેખનમાં નીચેની
બાબતોમાં અશુદ્ધિ બતાવે છે:—

ભેડાક્ષરો.

ભેડણી.

વિરામચિહ્નો.

પારા પાડવા.

અનુનાસિક શબ્દો અનુસ્વાર વિના લખવા.

આ અશુદ્ધિઓ દૂર કરવા માટે વ્યાકરણનું જ્ઞાન કયાં જરૂરનું છે? અને છે તો તેનું જ્ઞાન આપવાનું તો પ્રાથમિક શાળાના અભ્યાસક્રમમાં કયાંઈ નથી જડતું. માટે પ્રથમ આ બાબતને હાથમાં લેવી. હાલ અપાતા વ્યાકરણના જ્ઞાનથી નામ, સર્વનામ ઓળખતાં આવડે છે. પરંતુ તેવી ઓળખ ન હોય તો પણ કોઈ બાળક નામને સર્વનામ રૂપે કે એકવચન પાછળ બહુવચનનું ક્રિયાપદ નહિ મૂકે, અગર વાક્યરચના ખોટી નહિ કરે.

મૂળાક્ષર વિના વાંચતાં ન આવડે, એમ નામ સર્વનામ વગેરેના જ્ઞાન વિના ભાષા વાંચતાં કે લખતાં આવડતું જ ન હોત તો તેના શિક્ષણની પ્રાથમિક આવશ્યકતા સ્વીકારવી જ પડત; પરંતુ તે વિના સુંદર ને કઠિન ભાષા સમજી શકાય છે અને સુંદર, શુદ્ધ અને કઠિન ભાષા લખી પણ શકાય છે. આ વાત આપણા સૌનાં

અનુભવની પણ છે. હા; વ્યાકરણનું જ્ઞાન ભાષાના જ્ઞાનમાં એક અંગ રૂપે એક દહાડો કામનું છે, ને પ્રથમતઃ તે ભાષાના વિદ્વાનને ઉપયોગનું છે. માટે તે જ્ઞાન જ્યારે ભાષાની વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરવા માટેની વિદ્યાર્થીને જરૂર પડે એવી ઉંમરે તે પહેાંચે ત્યારે આપવું. પણ જ્યાં સુધી વિદ્યાર્થી ભાષા-પરિચય અને તે દ્વારા ભાષાબળ કેળવી રહ્યો છે ત્યાં સુધી વ્યાકરણ તેનાથી દૂર જ રહે.

અને છતાં વ્યાકરણને આજના શિક્ષણ રૂપે તો નહિ જ પણ ભાષાના શબ્દોમાં કેવું બળ છે, ભાષાના શબ્દો કેવા વિચિત્ર છે, ભાષાની શક્તિ શાથી પેદા થાય છે તેનો પરિચય લેવા ભાષાના દેહ રૂપે આપણે વિદ્યાર્થીઓ પાસે મૂકી શકીએ છીએ. અને વિદ્યાર્થીઓ આનંદ સાથે તેના ભાષા-ભંડારમાં તે સંઘરી શકે છે. વળી ખુદ વ્યાકરણના પ્રદેશમાં પણ એવું ધણું છે કે જે આપણે ઉંચાં ઘોરણોમાં શીખવવા માટે રાખી મૂકીએ છીએ, જ્યારે એ બધું નાની ઉંમરના અભ્યાસીઓ પાસે પરિચય રૂપે જરૂર મૂકી શકાય. છેક નાની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓને ભાષાનાં પદો (parts of speech) ના દરેક અંગમાં જે વિશેષતા છે તેને અનુભવ-બ્યાલ પ્રત્યક્ષ ક્રિયા દ્વારા આપી શકીએ.

અનુધ્વનિ શબ્દો મૂળ ધ્વનિઓના પરિચયમાં વધારે સમજાશે. શબ્દના કુટુંબ શબ્દો શોધવા તરફ બાળકોને લઈ જવાથી શબ્દોનો સંબંધ અને સામર્થ્ય બનેનો ખ્યાલ આવશે. મૂળ શબ્દ હાથ છે; હાથ શરીર સાથે હોઈ જૂનો છે. તે ઉપરથી થએલા હાથની ગરજ સારનારાં—હાથ-વાંચક શબ્દોનું જ્ઞાન બાળકને તુરત થઈ શકે છે ને સમજાય છે. જેમ કે હાથ ઉપરથી હથોડી, હાથીઓ થોર, હાથી, હાથલો, હથરોટી વગેરે. એમ જ પેટ મૂળ શબ્દ છે. તે ઉપરથી પેટી, પેટાળ, પેટીયું, પેટભરો, પેટપીડ વગેરે શબ્દ દેવાય. આ શબ્દો એક પ્રકારે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રમાં આવે, પણ વ્યુત્પત્તિ તો માત્ર ક્રિયાપદો ઉપરથી થતાં નામો, વિશેષણો વગેરે વિષે બોલે છે. અહીં તેવો ક્રમ કે નિયમ નથી. આ શબ્દોને કુટુંબ-શબ્દો કહી શકાય.

બાળકને ક્રિયાપદનો ખ્યાલ ચિઠ્ઠી રમતથી આપી શકાય. બાળકને ચાલો, ઉઠો, બેસો, રમો, ચાંચો, બોલો, લખો, નાચો, કૂદો એવી ચિઠ્ઠીઓ આપી તે પ્રમાણે ક્રિયા કરવાનું કહેવાથી તેઓ તેમ ખુશીથી કરશે. તેમને આ શબ્દો ક્રિયાપદો છે એવું વ્યાકરણની ભાષામાં જાણવાની જરૂર

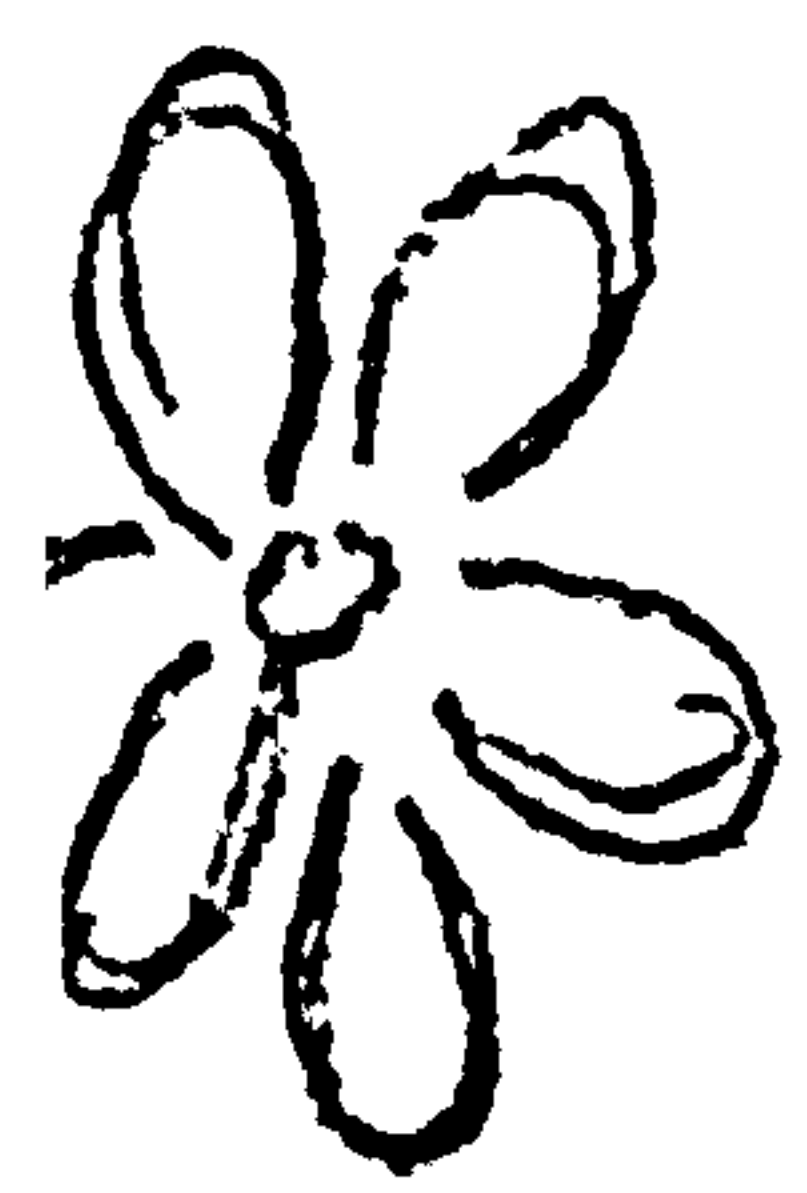
નથી. તેઓ શબ્દોનું બળ જાતે અનુભવે છે તે બસ છે. એમ જ નામવાચક શબ્દો પરત્વે આવી રીતે ખ્યાલ આપી શકાય; કહીએ કે જેને જેને નામ હોય તે લાવો, ને લાવીને લાવેલનું નામ બોલો. એક સરસ રમત થઇ પડશે. બાળકો ઉપડશે ને ટેબલ, ખુરશી, ખડીઓ, હોલ્ડર, કાગળ, શાંતાબેન, નટવરલાલ વગેરે જે જડશે તે લાવશે. તેમને આ રીતે નામસંજ્ઞાનો આડકતરી રીતે ખ્યાલ થશે. પછી આપણે પેન્સિલ માગીએ. પેન્સિલ કંઈ લાવું એમ બાળક પૂછે એટલે કહીએ પીળા. ઘણીમાંથી એક લાકડી લાવો એમ કહીશું એટલે કંઈ એમ પૂછતાં લાંબી મગાવીએ. એટલે કે કંઈ ને કંઈ વિશેષતા બતાવવા નવા શબ્દો આપીએ; એટલે બાળકને નામવાચક અને તેની વિશેષતા બતાવનારા શબ્દો એટલે વિશેષણો વિષે ભેદ છે તેની છાપ પડશે.

આ રીતે તેમના મન પર શબ્દો સંબંધે છાપ પડે એટલું ઘણું છે. આ છાપ રમતો રમી શકાય તેવી કાપલીઓ દ્વારા આપવી એ સારું છે. આવી છાપ આવી શકે તેવી વાચનપોથીઓ પણ ઉપયોગી છે. જેમ કે નામપોથી જેમાં નામો જ હોય; ક્રિયાપદ પોથી જેમાં એકલાં ક્રિયાપદો જ હોય.

આ ઉપરાંત બીજી કેટલીએક જાતની પોથીઓ વ્યાકરણનો આડકતરો પરિચય આપશે. જેમ કે દ્વિરૂક્ત વાચક શબ્દોની પોથીઓ, જાત જાતના સમાસોવાળા શબ્દોની પોથીઓ, વ્યાકરણમાં જે વિચિત્રતાઓ છે તેની નોંધવાળા પોથીઓ વગેરે. પ્રાથમિક શાળામાં વ્યાકરણ કાઢી નાખી આવી રીતે વ્યાકરણનાં અંગોનો પ્રસંગોપાત્ત રમત રૂપે પરિચય અપાય તો તે બાળકો ઝીલશે. આગળ ઉપર જ્યારે પદ્ધતિસર વ્યાકરણ શીખવાનું આવશે ત્યારે આ પરિચયનો તેમને લાભ થશે. એક રીતે તેમને એમ પણ થશે કે અમે વ્યાકરણ તો જાણીએ જ છીએ; માત્ર તેના શાસ્ત્રની પરિભાષા હવે શીખીએ છીએ.*

૧. વ્યાકરણનો વિશેષ વિગતવાર પરિચય “દિવાસ્વમ” નામના પુસ્તકમાં મેં આપ્યો છે તેથી અહીં પ્રધારે નથી લખ્યું.
—લેખક.

બીજાં પુસ્તકો

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ખાલસાહિત્યમાલ

સંપાદકો : ગિજુભાઈ, તારામેન
૮૦ પુસ્તકો : પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૭)

મહાભારતનાં પાત્રો

લેખક : નાનીભાઈ

૨૨ પુસ્તકો : પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૨૫૫

ખાલસાહિત્ય ગુચ્છ

સંપાદકો : ગિજુભાઈ, તારામેન

૨૫ પુસ્તકો : પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૨૫

આ : સિવાયનાં બાળકોનાં, કુમારોનાં
તેમ જ સ્ત્રી ઉપયોગી અને ધાર્મિક
વગેરે બાબતનાં પુસ્તકો માટે પૂછો.

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર
ભાવનગર

આર. આર. શેઠની કું. મુંબઈ-૨
શંભુલાલ જંગશી શાહ : અમદાવાદ
પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ : વડોદરા
ડા. ખેચર મેધજી સંસ્કૃત : રાજકોટ પરા
લોજપતે ખાદી ભંડાર : કરાંચી
યુગાંતર કાર્યાલય, ગોપીપુરા; સુરત
છાટાલાલ માનસિંગ કામદાર; વાંકાનેર
કાંતિલાલ શેઠની કું. વડાપાડા; ભરૂચ

